

ՄԱՇՏՈՑԵԱՆ ՏԱՌԱՋԵՒԵՐԻ

ԵՒ

ԴՐԱՆՑ ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐ ՆՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ԱՂԵՐՍՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Ծնունդ, որ ծնե՛նք,
Եղա՛ւ, որ լինե՛նք,
Եւ անմահացա՛ւ,
Որ անմահանա՛նք...

ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ

«Եւ այլ մի Մաշտոց անուն»

Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարի արդասիք, հայոց լինելութեան արմատ այբուբենի գիւտն աւելի քան 15 դար ի վեր պարուրուած է խորհրդաւորութեան շղարշով ու դեռեւս անպատասխան են մի շարք առեղծուածային հարցեր: Դրանցից առանցքային են նախամաշտոցեան հայ գրի գոյութեան ու մեսրոպեան տառաձեւերի տեսքի խնդիրները, որոնց անդրադարձել են բոլոր ժամանակների կարկառուն հայագէտները՝ բնականաբար՝ սկսած Կորիւնից ու Մովսէս Խորենացուց:

Միայն մի քանի մատենագրական փաստ է վկայում հայ գրիի առկայութիւնը Մաշտոցից առաջ, այն էլ՝ անուղղակիօրէն: Դրանք են՝

ա) Հայոց Աբգար թագաւորը, ըստ Մովսէս Խորենացու, մեր թուականութեան սկզբին, կառուցելով Եդեսիա մայրաքաղաքը, այնտեղ է փոխադրում կուռքերը եւ մեհեանների վարժարանի մատեաններն ու թագաւորների դիւանները՝ «... զմատեաննս մեհեանից վարժարանին, եւ միանգամայն գդիւանս թագաւորացն»¹:

¹ ՄՈՎՍԻՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913 (վերահրատ. Երեւան, 1991, լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի) (այսուհետ՝ Խոր.) Բ գիրք, Ի է, էջ 144:

բ) Փիլոստրատոսը Գ. դարի սկզբներին (211-17 թթ.) հաղորդում է իր լսած տեղեկությունը Տաւրոսի լեռներում բռնուռած յովազի ոսկէ մանեակի հայերէն տառերով մակագրութեան մասին՝ «Արշակ Թագաւոր՝ Նիւսիայ աստուծուն»²:

գ) Ասորի քրիստոնէայ առաջին մատենագիրներից մէկը՝ Բարդաժանը (154-223 թթ.), ըստ Մովսէս Խորենացու՝ «եմուտ նա յամուրն յԱմի, եւ ընթերցեալ գմեհեմական պատմութիւնն, յորում եւ զգործս Թագաւորացն, ..եւ փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի. որ եւ ապա անտի յեղաւ ի յոյն րան»³: Քանզի սկզբնագրի լեզուն յունարէնն ու ասորերէնը չէին, հաստատում է, ըստ երեւոյթին, տեղական լեզուն՝ հայերէնը⁴: Թէեւ չի բացառում նաեւ պահլաւերէնը:

դ) Հռոմէացի մատենագիր Հիպաոլիտոս Բոստրիացին «Χρονικον προ Ελληνας» աշխատութեան մէջ (234-35 թթ.) թուարկում է Ժողովուրդներ, որ դպրութիւն ունեն՝ իբերներ, լատիններ, իսպանացիներ, յոյներ, մարեր, հայեր⁵:

² Philostrati de vita Apollonis Tianeı (գերմ. թարգմ. Frd. Iakobs), Հտ. 2, Stuttgart, 1829, էջ 44, 229: Այս մասին տե՛ս ԹԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆՑ ԻՍ., Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892, էջ 252, ԱՐԲԱՆԱՄԵԱՆ Ա. Գ., Հայ գրի եւ գրչութեան պատմութիւն, Երեւան, 1959, էջ 38-39:

³ ԽՈՐ., Բ գիրք, ԿԶ, էջ 201:

⁴ ԱՐԲԱՆԱՄԵԱՆ Ա. Գ., նշ. աշխ., էջ 37, ՍԱՐԳՍԵԱՆ Գ. Խ., Նախամեքսոպեան շրջանի պատմագրութիւնը.- Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1969, թիւ 1, էջ 124:

⁵ Յունարէն բնագրում «ΟΙ ΔΕ ΕΠΙΣΤΑΜΕΝΟΙ ΑΥΤΩΝ ΥΡΑΜΜΑΤΑ ΕΙΣΙΝ: ΙΒΗΡΕΣ, ΛΑΤΙΝΟΙ, ΟΙΣ ΧΡΩΤΑΙΟΞ ΡΩΜΑΙΟΙ, ΖΠΑΝΟΙ, ΕΛΛΗΝΕΣ, ΜΕΘΟΙ, ΑΡΜΕΝΙΟΙ» (Hippolitus Werke, IV Bd. Die Chronik, Leipzig, 1929, էջ 58): Հայերէն՝ «Եւ այս ազգք են՝ որ գիտեն ի սոցանէ դպրութիւն: Իբերացիք, Ղատիմացիք՝ որով Հռոմէքն վարին, Սպանիացիք, Յոյնք, Մարք, Հայք» (ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ մատենագրութիւնը, ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ Եւ բնագրեր, աշխ. Ա. Գ. Աբրահամեանի, Երեւան, 1944, էջ 360): Նոյն հատուածը տե՛ս նաեւ Ամանուն Ժամանակագրութիւն, խմբագիր յորինեալ յ՝ Է դարու, ի հնագոյն Ժամանակագրաց եւ հրատարակեալ մերածութեամբ եւ բաղդատութեամբ Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1904, էջ 6: Գրեթէ նոյնն է գրուած եւ «Ոսկեփորիկ» կողուած ձեռագրում (առաւել յայտնի է «Վարդանագիրք» անունով): «Որդիք Յարեթի՝ որ դպրութիւն գիտեն՝ այս են. Հայք, Եբրացիք, Ղատիմացիք, Սպանիացիք, Յոյնք, Մարք, վեց ազգք: Որդիք Սեմայ՝ որ գիտեն դպրութիւն. Հրեայք, Պարսք, Քաղդեացիք, Հնդկիք, Ասորեստանցիք, հիմզ ազգք» (Պատանիկ մի գրոց Մեծի վարժապետին Վարդանայ

ե) Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ քանդեցին, այրեցին եւ աւերեցին քրմական գլխուղթեան դպիր Տիր աստծու ճարտարութեան ուսման մեհեանը⁶ (գտնւում էր Վաղարշապատի ու Արտաշատի միջեւ, ենթադրւում է՝ Զուարթնոցի մօտակայքում):

զ) Կորիւնը, Ղազար Փարպեցին եւ Մովսէս Խորենացին յիշատակում են դանիշեան գրերը⁷:

է) Մովսէս Խորենացին, թէեւ հրաշապատումի ձեւով, փրկել ու մեզ է հասցրել ժայռագրութեան ու տառաստեղծման աղբիւսների մի հնագոյն վկայութիւն՝ Մաշտոցի երազը. «Եւ տեսանէ ոչ ի քու ի երազ եւ ոչ յարթութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գործարանի երեւութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի, զի որպէս ի ձեան վերջ՝ գծին կուտեալ /կուտակեալ/ ունէր քարն: Եւ ոչ միայն երեւութացաւ, այլ եւ հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքե-

վան գիտի տառից մերոց ի ձեռն Ս. Մեսրոպայ.- Բազմավէպ, ԽՅԼԶ-1887-ԽՅԼԷ, հտ. ԽԵ, պրակ Գ (թիւ 7-9), էջ 197):

Ի դէպ, իր հրատարակած բոլոր աշխատանքներում Ա. Աբրահամեանը բնագրային /*βηρδες* -ը թարգմանել է «եքրայեցիք», որեւէ կերպ չհիմնաւորելով այդ (ԱՌՐԱՀԱՄԵԱՆ Ա. Գ., Նախամեսրոպեան հայկական գրականութեան հարցը. Մատենադարանի գիտ. նիւթերի ժողովածու, հտ. Ա, Երեւան, 1941, էջ 50, նոյնը, Հայ գրի եւ գրչութեան..., էջ 39, նոյնը, Հայ գիր եւ գրչութիւն, Երեւան, 1973, էջ 18, նոյնը, Նախամաշտոցեան հայ գիր եւ գրչութիւն, Երեւան, 1982, էջ 98): Այնինչ խօսքը պարզապէս Պիրէնէեան թերակղզու իբերների մասին է (իսպանացիները՝ *ZIPAVOI*, նշուած են): Եբրայեցիները գիր ունէին եւ այդ նշուած է՝ դպրութիւն ունեցող սեմական ազգերի շարքում:

⁶ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂԱՅ Պատմութիւն Հայոց, քնն. բնագիրը՝ Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ստ. Կանաքեանցի, աշխարհաբար թարգմ., Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի, Երեւան, 1983, 778, էջ 436-37:

⁷ ԿՈՐԻՒՆ, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան Սրբոյն Մեսրոպայ Վարդապետին Մերոյ քարգմանչի, Թիֆլիս, 1913, էջ 12-13, ԿՈՐԻՒՆ, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցուածներով, թարգմ., առաջաբանով եւ ծանօթ. գիրը, ձեռագրական այլ ընթերցուածներով, Երեւան, 1941, 2, էջ 42-46, ՂԱԶԱՐԱՅ ՓԱՐՊԵՑԻՈՅ Պատմութիւն Հայոց, Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, քնն. բնագիրը Գ. Տէր-Մկրտչեանի եւ Ստ. Մախասեանցի, աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանօթ. Բ. Ուլուբաբեանի, Երեւան, 1982, Ժ, էջ 32, ԽՈՐ., Գ գիրք, ԾԲ, էջ 325-26:

ցալ»⁸: Խորենացու երկրորդ վկայությունը ժայռափորագրման առթիվ՝ Տորք Անգեղի արժիւններ գրելու մասին է⁹. «Քանզի երգեին նմա բուռն հարկանել գործաֆար վիմաց ձեռօք, ուր ոչ գոյր գեզութիւն, եւ նեղել ըստ կամաց մեծ եւ փոքր. եւ քերել եղնգամբն եւ կազմել որպէս տախտակ, եւ գրել նոյնպէս եղնգամբ իւրով արծուիս եւ այլս այսպիսիս»¹⁰: Նշեմ, որ աշխարհաբարի վերածելիս Ստեփանոս Մալխասեանցը «գրել արծուիս»-ը դարձրել է «գծում էր արծիւներ»¹¹, ինչը շեղում է բնագրային իմաստից:

ը) Վարդան Արեւելցին (1198-1271 թթ.) յիշատակում է Կիլիկիոյ Լէւոն Բ. Մեծագործ արքայի օրօք (Թագ. 1198-1219 թթ.) գտնուած դրամի նախաքրիստոնէական շրջանի հայերէն գրերը. «Եւ զի լեալ է հայերէն գիր ի հնոցն՝ վկայեցաւ ի Ժամանակս Լեւոնի արքայի. զի գտաւ դրամ ի Կիլիկիա, հայերէն գրով դրոշմեալ գանուն կոապաշտ թագաւորացն Հայկազանց...»¹²:

Պատմիչը յիշատակում է նաեւ, որ «Մեսրոպ Մաշտոցը հայերէն նշանագրեր գտնելու մտքով տարուած, Սահակ Պարթեւի հետ, իր անձը աղօթքի է նուիրում. լսելով նրա խնդիրքը, աստուած Բալու գաւառում գտնուող լերան կատարին իր աջով 14 հա-

⁸ ԽՈՐ., Գ. գիրք, ԾԳ, էջ 327: Գրեթէ նոյնն է հաղորդում նաեւ Փարպեցին (Պատմութիւն Հայոց, Ժ, էջ 34): Տե՛ս նաեւ ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ Ա. Մ., Քննական պատմութիւն հայոց, մասն Գ, Թիֆլիս, 1895, էջ 191-93, ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ Է. Լ., Հալաստանում քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակելու հոգեւոր ակունքները եւ պատմական նշանակութիւնը, Երեւան, 1997, էջ 48-49:

⁹ ԴԱՆԱԼԱՆԵԱՆ Ա. Տ., Աւանդապատում, Երեւան, 1969, էջ ձեխթ:

¹⁰ ԽՈՐ., Բ. գիրք, Ը, էջ 115:

¹¹ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Թարգմ., ներած. եւ ծանօթ. ակադ. Ստ. Մալխասեանցի, Երեւան, 1968, Բ. գիրք, Ը, էջ 138:

¹² Հաւաքումն պատմութեան վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1862, ԻԵ, էջ 50: ԶԱՄԶԵԱՆ Մ., Պատմութիւն Հայոց ի տիկ-Ս. Ղազար, 1862, ԻԵ, էջ 50: Տեառն 1784, Հտ. Ա, Վենետիկ, 1784 (Հայոց սկզբամէ աշխարհի միջնէ ցամ Տեառն 1784, Հտ. Ա, Երեւան, 1985), ԾԳ, էջ 756, 760: Այս մասին տե՛ս ՅԱՐՈՒՊԱՏՈՒԹԻՒՆ, Հտ. Ա., Երեւան, 1985), ԾԳ, էջ 251, ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., Հայոց գրերը, Վիեննա, ԹԻԻՆԵԱՆՑ ԻՍ., Նշ. աշխ., էջ 433, 435, նոյնը, Երեւան, 1984, էջ 64, 67-68, նոյնը, Երեւան, 1984, էջ 433, ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ Ա., «...Դրոշմեալ գանուն կոապաշտ թագաւորացն Հայկազանց»,- Գարուն, 1996, Թիւ 8, էջ 68-71, նոյնը, Վանի թագաւորութեան (Բիայ-գանց)՝ Գարուն, 1996, Թիւ 8, էջ 68-71, նոյնը, Վանի թագաւորութեան (Բիայ-գանց, Ուրարտու, Արարատ) մեհեմագրութիւնը, Երեւան, 1998, էջ 56:

յերեն նշանագրեր է պրոշտում, որոնք իբր թե մինչև այժմ երեւում են մարդկանց աչքին»¹³:

Ուշ շրջանի այլ պատմագիրներ եւս հաւաստում են նախամերոպեան գրի առկայութիւնը՝ Անանուն գրուցագիրը (Ձ. դ.), Սեբեոսը (Է. դ.), Յովհաննէս Դրասխանակերտցին (Թ. դ.), Ստեփանոս Ասողիկը (Ժ. դ.), Կարապետ Սասնեցին (ԺԱ. դ.), Սամուէլ Անեցին (ԺԲ. դ.), Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Բարձրաբերդցին (ԺԲ. դ.)¹⁴ եւ այլք:

Նախամաշտոցեան գրի գոյութեան անուղղակի վկայութիւններ են ներկայանում՝

ա) ոսկեդարեան հայերէնի ճոխութիւնը եւ զարգացածութիւնը, քանզի բանաւոր խօսքը չէր կարող այդչափ զարգանալ ու պահպանուել առանց գրաւորի,

բ) լայն տարածուած պաշտամունքի, զարգացած դիցարանի եւ թատրոնի առկայութիւնը,

գ) դպրութեան առկայութիւնն ու մակարդակը,

դ) գիտելիքների եւ հմտութիւնների (աստղագիտութիւն¹⁵, տոմար, բժշկութիւն, տեխնիկա, մետաղաձուլութիւն, զինագործութիւն,

¹³ Հաւաքումն պատմութեան վարդապետի ..., էջ 49-50, մէջբերումն ըստ ՂԱՆԱԼԱՆԵԱՆ Ա. Տ., Մեսրոպ Մաշտոցը հայկական աւանդութիւններում.- Մեսրոպ Մաշտոց. յօդուածների ժողովածու, Երեւան, 1963 (այսուհետ՝ ՄՄՀԺ, 1963), էջ 329:

¹⁴ ՏԵՍ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Ա. Գ., Հայ ժողովրդի մտաւոր մշակոյթի զարգացման պատմութիւն (ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ Ա. Ա., Մեսրոպ Մաշտոցը եւ Հայաստանեան սեպագրերը.-դ. մ.թ.ա. - ԺԴ. դ.), Երեւան, 1959, էջ 169-71, Սովետական գրականութիւն, 1972, թիւ 4, էջ 158:

¹⁵ «Զգայարանք առաջնոցն սուր էին քան զայժմուցս՝ գոր վկայեմ քաղումք. վասն որոյ ոչ միայն զարեգական գնացս կարացին մկատել, այլ եւ գրոյր լուսաւորացս կարացին դրոշմել եւ ճանաչել» (Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար, Երեւան, 1940, ԾԹ, էջ 83-84): («Նախնիների զգայարաններն առաւել սուր էին, ինչը շատերն են վկայում. ուստի ոչ միայն արեգակի շարժումը կարողացան մկատել, այլեւ քոյր միւս լուսաստուների շարժումը կարողացան դրոշմել ու ճանաչել»), (Ընդգծումները՝ Կ. Թ.):

Հայոց գիտութեան հսկայի պահպանած այս հատուածն առանձնաբար ուշանակու-
թիւն ունի. սա հաւանաբար աշխարհում յայտնի հնագոյն մատենագիտական վկա-
յութիւնն է Ժայռապատկերների վաղեմութեան եւ հաւաստիութեան, քանզի

չինարարական ու կիրառական արուեստ) զարգացման բարձր աստիճանը,

«դրոշմել» բառը քա՛րի վրայ փորագրել. արձանագրել. քանդակել է յուշում: «Դրոշ» արմատից, որն ունի նաեւ «կուռփի պատկեր, արձան» իմաստ, ծագում է «դրոշել» (փորել. քանդակել). «դրոշագործութիւն» (արձանագործութիւն). «դրոշակ» (քանդակեալ պատկեր) բառերը: Աւելին. նկարադրոշմ նշանակում է «գիր, նշանագիր» (Հր. Աճառեան. Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Ա, Երեւան, 1971, էջ 694, 697): Ստ. Մալխասեանցն էլ ընդգծում է «դրոշ» եւ «դրոշել» բառերի կիրառման սրբազնական կողմը՝ «Բանդակուած պատկեր, արձան, յասկապէս աստուածների արձան, կուռք: Արձան Բանդակել, կուռք շինել: Դրոշեալ գիրք մուկրակամք, Բանդակուած միեմակամ գրութիւն, եղիպտակամ միեմագրութիւն, հիերոգլիֆներ» (ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ ՍՏ, Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. I, Երեւան, 1944, էջ 546-47):

քաղաքում, Հտ. 1, Տրեւան, 1944, չէ
կարելուոր է այն, որ Անանիա Շիրակացին նշում է գործընթացի հերթականու-
թյունը. «ճիստեւ, դրոշմել եւ ճանաչել», այսինքն՝ նախ պէտք էր դիտել երկնա-
յին լուսատուները, ցկատել դրանց շարժումները, ապա արձամագրել՝ գրանցել,
կուտակել այդ գրանցումները, եւ յետոյ միայն՝ ուսումնասիրելով դրանք՝ ճամա-
լել, հասկանալ։ Ուրեմն, Շիրակացին է դարձում արդէն քաջատեղեակ էր, որ
հնում լուսատուների շարժումների վերաբերեալ դիտողական տուեալները սեւե-
ռուէն են՝ դրոշմուել քարի վրայ։ Այսինքն, նրա բերած տեղեկութիւնը նաեւ
Արեւելի Եւրոպայի աստղագետների միջոցով հասնում էր Եւրոպայի աստղագետների

[illegible]

Նկար 1

ե) այբուբենի գիւտին նախորդած աւելի քան 30 դարեայ շրջանում պետականութիւնների առկայութիւնը (Արատտա, Հայասա, Բիւայնա /Արարատ/ Ուրարտու, Նաիրի, Միտանի) եւ դրանց քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը,

զ) ներքաղաքական կեանքը եւ սերտ կապերը հարեւան ազգերի ու երկրների հետ,

է) տնտեսական ու ընկերային զարգացման որոշակիօրէն բարձր աստիճանը:

Այս ամէնը ենթադրում են տեղեկութիւնների արտայայտման, գրանցման, պահպանման ու փոխանցման միջոցների փոքրիշատէ միասնական համակարգի՝ գրի գոյութիւնը:

Անուղղակի վկայութիւններ կարող են ծառայել նաեւ՝

ա) էթնոմշակութային օջախ ու խաչմերուկ լինելը, աշխարհագրական դիրքը,

բ) հարեւան մի շարք ազգերի գիր ունենալը,

գ) քրիստոնէութեան ընդունմանն ուղեկցած՝ մշակութային արժեքների որոշակի կորուստներն ու վերափոխումները,

դ) մագդէական կրօնափոխման փորձերի աւերիչ ազդեցութիւնը մշակութի ոլորտում,

Հայոց մէջ հնագոյն ժամանակներից մինչեւ Մաշտոցի գիւտը գործածուած գրի գոյութեան ուղղակի փաստերն են՝

ա) առարկայական գրի առկայութիւնը,

բ) ժայռափորագիր պատկերագրութիւնը Հայաստանում,

գ) հայկական մեհենագրութեանը,

դ) տեղական եւ այլ սեպագրական համակարգերի առկայութիւնը:

Հայոց գրի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը, նորօրեայ մակարդակում, սկզբնաւորուեց Հրաչեայ Անառեանի «Հայոց գրերը» աշխատութեամբ¹⁶, որում նա յանգել է չորս հիմնարար եզրակացութեան՝

ա) մինչմերոպեան հայկական այբուբենն չի եղել,

բ) դանիէլեան գրերը հայկական չեն,

գ) հայկական այբուբենը ստեղծել է Մաշտոցը, այն էլ՝ յունական տառերի ձեւափոխութեամբ,

դ) հայերէնի այն հնչիւնները համար, որոնք չկային յունարէնում, Մաշտոցի ստեղծած տառերն էլ ձեւափոխութիւն են յունական նախատիպերի:

Այս առթիւ հարկ է նշել, որ խօսքը այրքենակա՛ն գրի մասին է, այլ ոչ թէ գրի՝ ընդհանրապէս:

Յետագայում այս ինդիւրն ուսումնասիրած գիտնականները մի մասը հիմնականում համակարծիք է Անառեանին՝ Յակոբ Մանգղեան¹⁷, Մանուկ Աբեղեան¹⁸, Ստեփանոս Մալխասեանց¹⁹, Էդուարդ Աղայեան²⁰, Էմանուէլ Պիւագեան²¹:

¹⁶ ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., Հայոց գրերը, Վիեննա, 1928 (վերահրատ. Երեւան, 1968, 1984), տե՛ս նաեւ Աղայեան ԷՌ., Նախամաշտոցեան հայ գրի եւ գրականութեան, մերօրեան այբուբենի եւ յարակից հարցերի մասին, Երեւան, 1977, էջ 8-9:

¹⁷ «Յայտնի է, որ հին, ինչպէս եւ ժամանակակից գիտնականների մեծագոյն մասը այս հարցը լուծում է այն իմաստով, որ մինչեւ Մերոպ Մաշտոցի գիւտը հայերը գրականութիւն չեն ունեցել: Նրանք մատնացոյց են անում գլխաւորապէս այն, որ այդ գրականութիւնից չի մնացել ոչ մի հետք եւ չկայ այդ մասին ոչ մի գրաւոր տեղեկութիւն» (ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ Ա., Месроп Маштоц и борьба армянского народа за культурную самобытность, Ереван, 1941), նոյնը, Մերոպ Մաշտոցը եւ հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնուրոյնութեան համար.՝ Մերոպ Մաշտոց. յոգուածների ժողովածու, Երեւան, 1962 (այսուհետ՝ ՄՄՀԺ, 1962), էջ 43, նոյնը, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հտ. Բ, մասն Ա, Երեւան, 1957, էջ 257:

¹⁸ «Նախ քան 5-րդ դարի սկզբները հայերէն լեզուով մէկ բառ անգամ գրուած չունենի ոչ քերեքի վրայ, ոչ քրքերի մէջ» (ԱՐԵՂԵԱՆ Մ., առաջա-

Նշեմ, որ Միֆայել Զամչեանն էլ էր ընդունում, որ Մաշտոցը բոլորովին նոր այբուբեն կազմեց²²: Մխիթարեան հայրերից Ներսես Ափինեանն էլ է ենթադրում, որ հայկական մեհեններում հայ քերական դասը սեփական հայ գիր ու գրականութիւն չի ունեցել²³:

բան Կորիւնի «Վարժ Մաշտոցի» գրքի (այսուհետ՝ ԱԿՎՄ), Երեւան, 1941, էջ 5): Յիշարժան է, որ այլ հրատարակութիւններում «Քարերի վրայ» արտայայտութիւնը բացակայում է: «Մինչ այդ՝ հայերէն լեզուով մի քառ անգամ չկար մատենների մէջ գրուած, նոյն իսկ օտար լեզուների նշանագրերով» [ԱԲԵՂԵԱՆ Մ., Մեսրոպ Մաշտոցը եւ հայ գրի ու գրականութեան սկիզբը.- Սովետական գրականութիւն, 1941, թիւ 2 (այսուհետ՝ ՄՄ ՀԳԳՄ), էջ 46, նոյնը, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, գիրք Ա, Երեւան, 1944 (այսուհետ՝ ՀՀԳՊ), էջ 76-77, նոյնը, ԱԿՎՄ, Երեւան, 1962, էջ 47, նոյնը, ՄՄՀԺ, 1962, էջ 285, նոյնը, Երկեր, հտ. Գ, Երեւան, 1968, էջ 92]: Սակայն, նա ընդունում է սլաւոնական գրագրութեան դոյութիւնը. «... եթէ երբեւէ գրաւոր կամ կալուածագրի պէտք ունէին, այդ կատարել էին տալիս այլագգի գրերով ու լեզուներով» (ԱԲԵՂԵԱՆ Մ., ՀՀԳՊ, էջ 69, նոյնը, Երկեր, հտ. Գ, էջ 84): Աւելին. նա, այդուամենայնիւ, չի բացառում, որ «... Մեսրոպեան գրերից առաջ փորձած լինէին գրել կամ նոյնիսկ գրած լինէին որեւէ բան հայերէն լեզուով, բայց այլ լեզուների նշանագրերով» (ԱԲԵՂԵԱՆ Մ., ՄՄՀԳԳՄ, էջ 50, նոյնը, ԱԿՎՄ, 1962, էջ 19, նոյնը, ՄՄՀԺ, 1962, էջ 256), (ընդգծումները՝ - Կ. Թ.):

19 Ստ. Մալխասեանը կտրականապէս բացառում է հայկական գրերի ու գրականութեան դոյութիւնը Հայաստանում մինչեւ հայկական գրերի գիտը Մաշտոցի ձեռքով՝ «Մեր այժմեան ունեցած փաստերի հիման վրայ դանիելեան նշանագրերը հայերէն գրեր չէին եւ հայերը մինչեւ Ս. Մեսրոպի գիրը՝ չունէին սեփական ազգային այբուբեն» (ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ ՍՏ., գրախօսութիւն. Խսեակ Յարութիւնեանց, Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892.- «Տարագ» շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1893, թիւ 6, էջ 92, թիւ 4, էջ 58-59, ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Ժաւոթ. թիւ 185, էջ 363):

20 ԱՂԱՅԵԱՆ ԷՒ., Գոյութիւն ունեցե՞լ է արդեօք նախամեսրոպեան գիր եւ գրականութիւն.- Գիտութիւն եւ տեխնիկա, 1969, թիւ 12, էջ 33-40, նոյնը, Նախամաշտոցեան հայ գրի եւ գրականութեան, մեսրոպեան այբուբենի եւ յարակից հարցերի մասին, Երեւան, 1977:

21 ՊԻՒԱԶԵԱՆ ԷՄ., Նախամաշտոցեան հայ գրի եւ գրականութեան հարցի շուրջ.- Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1962, թիւ 4, էջ 153-70 (ՄՄՀԺ, 1963, էջ 285-324):

22 ԶԱՄԶԵԱՆ Մ., նշ. աշխ., էջ 755:

23 «Ամենայն ինչ անգիր աւանդութեամբ կ'ընթանար, հայերէն լեզուի համար սեփական գրի ու գրականութեան պէտքը չէր գգացուած» (ԱԿԻՆԵԱՆ Ն., Հայերէն այբուբենի գիտը.- Հանդէս Ամսորեայ, 1938, թիւ 9-12, սեպտեմբեր-դեկտեմբեր., էջ 292):

Հայագիտութեան, արեւելագիտութեան եւ գրաբանութեան կարեւորագոյն այս խնդրին անդրադարձել են նաեւ մեծ թուով եւրոպական գիտնականներ²⁴:

ա/ Ֆրիդրիխ Կոպպը կասկածանք է յայտնում, որ հայոց այբուբենի ստեղծողը Մեսրոպն է կամ Յովհան Ոսկեբերանը, նաեւ մերժում է յունականի ու լատինականի հիմամբ դրա կազմման վարկածը, առաւել ընդունելի համարելով, որ այն ծագել է հին պարսկականից:

բ/ Ս. Վալը Դանիէլեան գիրը եւ դրա՝ ձախից աջ գրելը վերցուած է համարում յունականից: Մեսրոպն օտար տառերն այնպէս է փոխում, որ հին ձեւերն անհետանում են, թէպէտ հաւանաբար կան ասորական ու պարսկական տառերի ձեւեր:

գ/ Նոյմանը, հետեւելով Խորենացուն, ընդունում է, որ հայերը Մեսրոպից առաջ գիր չունէին:

դ/ Գատերերը եւ Իռաիմ Շրոյդերը հայոց այբուբենը յունարէնից ծագած են համարում:

ե/ Ֆրիդրիխ Վիմդիշմանը կասկած է յայտնում, որ հինգերորդ դարում հնարաւոր չէր նման կատարեալ տառագիր այբուբենի կազմումը, եւ որ դրա հիմքն օտար տարրեր էին՝ յունական ու ասորական գիրը:

զ/ Վեյոն Ֆլորիւալն Խորենացու երկի Ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ հայոց այբուբենի գիտը վերագրում է սբ. Մեսրոպին:

է/ Խ. Վ. Բիւտները նշում է, որ հայերը գործածում էին յունական, ասորական ու պարսից գրեր: Մեսրոպի գտած այբուբենի տառերի հիմնագծերից ճանաչում է դրա հին պարսկական ծագումը, իսկ տառերի դասաւորութիւնն էլ յունական է:

ը/ Ռոմմելը գրում է, որ հայերն օտար գիր էին գործածում, եւ Աստուածաշնչի թարգմանութեան առիթով գտնուեց կամ կազմուեց հայոց այբուբենն ըստ յունական օրինակի:

²⁴ Ստորեւ բերուած տեղեկութիւններն՝ ըստ Խ. Յարութիւմեանց, նշ. աշխ., էջ 286-301: Գրեթէ նոյնն է հաղորդում նաեւ Գարեգին Զարրիանալեանը՝ «Հայկական հիմ դպրութեան պատմութիւն» գրքում, Վենետիկ, 1897, էջ 56-68:

թ/ Բեճեդիկտեան կրօնաւորների հրատարակած այբուբենների մի համեմատական ցանկում հայոց այբուբենը նշուած է յունականից ծագածների շարքում:

ժ/ Է. Բորեն համարում է, որ զենդի եւ ասորական այբուբենները նման են հայոց այբուբենին՝ տառերի հնչմամբ եւ նշանակութեամբ, ուստի Մեսրոպը այբուբենը կազմել է դրանց ուսումնասիրութեան հիմամբ:

ժա/ Արեւելագէտ եւ հնախոյզ Ֆրանսուա Լեճոքմանը հայոց գիրն առաջացած է համարում զենդի (պարսկական) գրից:

ժբ/ Հայագէտ Էդ. Դիւլորիէն մեր այբուբենն արամէականից ծագած է համարում:

ժգ/ Հայագէտ Մ. Սէն-Մարտէնը կարծում է, որ Դանիէլեան տառերն ունէին յունական ձեւ, իսկ Մեսրոպը դրանց աւելացրել է պարսկական տառեր:

ժդ/ Հայագէտ, արեւելագէտ Վիկտոր Լանգլուայի կարծիքն անորոշ է՝ մի տեղ գրում է, որ հինգերորդ դարից առաջ սեփական այբուբեն հայերը չեն ունեցել, մի այլ տեղ՝ որ Դանիէլեանը հայոց հին այբուբենն էր եւ ունէր ասորական ծագում:

ժե/ Ֆրիդրիխ Միլլերը համամիտ է Իսահակ Թէյլորին եւ կարծում է, որ հայոց գրերի հիմքը իրանական-սեմական (պահլաւի) է, իսկ Մեսրոպի աշխատանքն այն էր, որ արամէական բաղաձայնական այբուբենից յունականի օրինակով մի այբուբեն կազմեց: Սակայն նրա կարծիքն այս խնդրում անորոշ է եւ տատանողական:

ժզ/ Հայագէտ, արեւելագէտ, աղբիւրագէտ Մարի Բրոսսէն համարում է, որ հայոց հին այբուբենը 22 տառանի էր, որոնց Մեսրոպն աւելացրեց 14 տառ եւ դասաւորեց յունականի հերթականութեամբ:

ժէ/ Վ. Գարդիաուզէնը փորձել է ապացուցել, որ հայոց այբուբենը ծագում է ուղղակի յունականից:

ժը/ Գերմանական մի հանրագիտարանում ասուած է, որ հայերն ունէին սեմականից վերցուած 22 տառանի այբուբեն, որը կատարելագործեց Մեսրոպը:

ԺԹ/ Պառլը դը Լագարդը ընդունում է, որ հայոց այբուբենի/ հիմքը յունականն է:

Մինչմեսրոպեան գիր-գրականութեան գոյութեան խնդրում տրամադծօրէն այլ գիրքորոշում ունէր Աշոտ Արրահամեանը²⁵: Նրա կարծիքով, հնարաւոր է, որ՝

ա) այբուբենի գիւտից առաջ եղել է հայալեզու գիր եւ գրականութիւն,

բ) դանիէլեան գրերը հին հայկական մոռացուած կամ չօգտագործուած գրեր են,

գ) մեսրոպեան այբուբենը հիմնականում կամ մասամբ համընկնում է դանիէլեանին:

Նախամաշտոցեան հայալեզու գրի եւ կամ գրականութեան գոյութիւնը, տարբեր չափով ու հիմնաւորումներով, ընդունում է հայագէտների մեծ մասը:

Առաջինը Ղուկաս Իննիսեանն է պատմական փաստերով հաստատել, որ դանիէլեան այբուբենը հայոց հին գործածական գիրն էր՝ «Զորս ոչ եթէ Դանիէլի էր յօրինեալ, այլ առ նմին Դանիէլի պահեալք հին հայկական նշանագիրք», եւ որ Մաշտոցը լրացրեց դրանք՝ «դանիէլեան նշանագիրք էին գորս լրացոյց Մեսրոպ»: Այսինքն, Հայաստանում գոյութիւն է ունեցել հայկական գիր, ինչը նա հիմնաւորել է «նախնեաց» վկայութիւններով՝ «Արդ ՚ի բագում յայտնի վկայութեանց նախնեաց յայտ է թէ ՚ի սկզբան անդ ՚ի հնումն գոյր առ մեզ գիր հայկական, բայց առանց ճայմաւորի»²⁶:

«Biographie Universelle» հրատարակութեան մէջ, «Մեսրոպ» հատուածում գրուած է՝ «Այս այբուբենն, որ բաղկացած է 36 տա-

²⁵ ԱՐՐԱՀԱՄԵԱՆ Ա. Գ., Նախամեսրոպեան հայկական գրականութեան հարցը. Մատենադարանի գիտ. նիւթերի ժողովածու, հտ. Ա. Երեւան, 1941, էջ 41-52, նոյնը, նշ. աշխ., էջ 17-46, նոյնը, Նախամաշտոցեան հայ մատենագրութիւնը եւ դանիէլեան գրերը. Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1963, թիւ 4, էջ 131-44, նոյնը, Նախաքրիստոնէական հայ գրի եւ գրականութեան հարցի շուրջը. Գիտութիւն եւ տեխնիկա, 1969, թիւ 1, էջ 27-36, նոյնը, Հայ գիր եւ գրչութիւն, Երեւան, 1973, էջ 13-26, նոյնը, Նախամաշտոցեան հայ գիր եւ գրչութիւն, Երեւան, 1982:

²⁶ ԻՆՃԻՃԵԱՆ Ղ., Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, հտ. Գ. Վենետիկ. 1835, էջ 73, 76:

ոերից, կազմուեցաւ երկրի մէջ սովորական հիմ գրի շատ նշան-
ներից եւ յատուկ նոր գտած տառերից»²⁷ (ընդգծումը՝ - Կ. Թ.):

Կ. Կոխը ճամբորդական նոթերում նշում է, որ Հացիկ դիւ-
ղում է ծնուել հայոց ու վրաց այբուբենի «գտնող» Մեսրոպը: Մինչ
նրա գիւտը հայերն օգտուել են ասորական եւ յունական գրերից:
Նրա գտած 36 տառերին խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ աւե-
լանում է եւս երկուսը: Սակայն աւելի հաւանական է համարում Հ.
Պետերմանի տեսակէտը, ըստ որի, հայերն արդէն ունէին սեփական
գիր եւ Մեսրոպը միայն ընդարձակել է այն:

Հայագէտ, լեզուաբան, սեմագէտ Հայնրիխ Պետերմանը համո-
զուած է, որ Մեսրոպը ո՛չ թէ ամբողջ այբուբենն է գտել կամ կազ-
մել, այլ հիմ, վաղուց մոռացուածը վերականգնել, կատարելա-
գործել եւ տարածել երկրով մէկ: Իսկ տառերի դասաւորման կար-
գը, ձեւն՝ ու անունն առնուած են յունականից²⁸:

Հայագէտ, ուսուցչապետ Մկրտիչ Էմիլը կարծում է, որ Ագա-
թանգեղոսի յիշատակած նշանագրերը²⁹ սովորական՝ այբբենական տա-
ռեր չէին, այլ մեհենագրեր, քանզի ծառայել են իբրեւ արագագրու-
թեան՝ աղագրութեան միջոց: Եւ դրանց մի մասը միջնադարեան ձե-
ռագրերում հանդիպող նշաններն են: Նշանագրերին հետեւում են
Դանիէլեան գրերը, որոնք էլ լրացուելով ու կատարելագործուելով՝
յայտնի են դառնում Մեսրոպեան անուամբ: Իսկ մինչեւ հին այ-
բուբենի այդ վերականգնում-կատարելագործումը Հայաստանում կի-
րառուել են ասորական, պարսկական ու յունական գրերը: Մ. Էմի-
լը մերժում է բոլոր եւրոպական արեւելագէտների այն կարծիքը, որ
հայոց այբուբենը կազմուած է զենդականի եւ յունականի ձեւերով,

²⁷ Biographie Universelle, ancienne et moderne, Paris et Leipzig, հտ. 28, էջ 101:
Այս մասին տե՛ս ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆՑ ԻՍ., նշ. աշխ., էջ 292:

²⁸ H. H. Petermann, Grammatica linguae armeniacae, Berlin, 1837, էջ 3, նոյնը,
Journal Asiatique, 1867, էջ 200, նոյնը, Real-Encyclopädie für protestantische
Theologie und Kirche von Herzog und Plitt, Leipzig, 1877, հտ. 1, էջ 666:

²⁹ «Եւ մինչդեռ կայր մա կախեալ այնպէս՝ խաւսեցաւ զայս ամենայն. եւ գրեցին ա-
տենակալ դպիրքն նշանագրացն, ... գրեցին եւ մատուցին զայն առաջի քա-
ղաւորին...»: «... ոմամք ի մեծամեծ սպասաւորացն արքունի անդէն ընթացան
պատմել քաղաւորին զամենայն բանս նոցա. Բանգի դիպեցան անդ նշանա-
գիրք, որ գրեցին զամենայն բանս, եւ ընթերցան առաջի քաղաւորին» (ԱԳԱ-
ԹԱՆԳԵՂԱՅ Պատմութիւն Հայոց, 99, 176, էջ 68, 104), տե՛ս նաեւ ԶԱՐԲԱ-
ՆԱԼԵԱՆ Գ., նշ. աշխ., էջ 18:

քանզի տարբերում է դրանցից՝ 1) տառերի տեսքով, 2) քանակով, 3) ձայնաւորների բացակայութեամբ³⁰: Այս դէպքում նա չգիտես ինչու՝ նշում է հին-հայկական (°) այբուբենը³¹:

Հայագէտ, ուսուցչապետ Քերովը Պատկանեանը համամիտ է էմինին, որ Մաշտոցը կատարելագործել է եղած գիրը եւ դարձրել այն լուսաւորութեան ու քրիստոնէական ուսմունքի տարածման գործուն միջոց: Այդ գիրն, ըստ նրա, անկասկած արամէական ծագում ունէր³²:

Հայագէտ, լեզուաբան, իրանագէտ Հայնրիխ Հիւբշմանը համոզուած է, որ դանիէլեան գիրը յունական ծագում ունի եւ Մաշտոցը լրացրել-կատարելագործել է այն: Դրանով դադարեց պարսից, յունական եւ ասորական գրերի գործածութիւնը³³:

Ականաւոր գրաբան Կարլ Ֆաուլմանը համոզուած է, որ ամենահաւանականն այն է, որ Մեսրոպը ո՛չ թէ հայկական ու վրացական տառերն է յայտնաբերել, այլ այդ ժողովուրդների ժառանգութիւն հանդիսացող ժամանակի եւ հմայանքի նշանները: Եւ խորենացու հոգեւոր տեսիլքի իմաստն էլ այն է, որ Մեսրոպը մտածեց դրանք իբրեւ ընթերցանութեան նշաններ կիրառել³⁴:

³⁰ ЭМИНЬ Н. О., Обь Армянскомъ алфавите.- Исторія Армянъ Мойсея Хоренского, Москва, 1858, էջ 363-64, 374-75, նոյնը, Обь Армянскомъ алфавите.- Исследования и статьи Н. О. Эмина по армянской мифологии, истории и истории литературы (за 1858-1884 гг.), Москва, 1896, էջ 207-09, 221-22, նոյնը, Հայկական աշխարհ, 1870, փետրուար, էջ 42-46:

³¹ Այս առթիւ տե՛ս ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ ԻՍ. Նշ. աշխ., էջ 285:

³² “Вообще Месропъ считается изобретателемъ армянскаго алфавита. Справедливее другое мнѣніе, по которому Месропъ не изобрелъ, а только усовершенствовалъ бывшію не въ всеобщемъ употребленіи, Даниіловскую армянскую азбуку и сдѣлалъ ее органомъ распространенія просвѣщенія и христіанскаго ученія” (Исторія Агванъ Мойсея Казанкаваца, писателя X вѣка, пер. с арм. К. Патканьяна, Санкт-Петербург, 1861, էջ 326): Տե՛ս նաեւ **М. К. Patkanoff**, Recherches sur la formation de la langue Arménienne. *Journal Asiatique*, tome 16, Septembre, 1870, Paris, էջ 148-51:

³³ “Also wird das danielische Alphabet nur ein aus dem griechischen umgebildetes gewesen sein”. (**H. Hübschmann**, Ueber Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen, 1876, էջ 63):

³⁴ “...so ist am wahrscheinlichsten, dass Mesrop weder die armenischen noch die georgischen Zeichen erfunden hat, sondern dass diese Zeichen wie die nordischen Runen als Zeit-

Հայր Բարսեղ Սարգսեանը կարծում է, որ Մեսրոպը «առեալ ի միասին գայարակերեմն, գյումարեմ եւ գատրերեմ այբուրեմն, նորակերտել է մի ա՛յլ այբուրեմ, ձեւով եւ դրիւմ տարբերեալ ՚ի նոցունց՝ բայց ոչ եւ ձայնիւ,,,»³⁵:

Փիլիսոփայ, գրաքննադատ, մանկավարժ Իսահակ Յարութիւնեանն այս խնդրին նուիրուած ընդարձակ մենագրութեան մէջ ցոյց է տալիս, որ «Դանիէլեան կոչուած այբուրեմը հայոց հին գործածական գիրն էր, սակայն տեղի տալով յունաց, ասորաց եւ պարսից գրերին՝ մոռացութեան էր տրուել մինչեւ որ նորից գտնուեցաւ եւ սր. Մեսրոպի եւ Սահակայ ջանիւմ կատարելագործուելով՝ կրկին գործածական դարձաւ ամբողջ ազգի համար»³⁶: Նա եզրակացնում է, որ Դանիէլեան գիրը յունականից չի ծագել՝ հնում հայերն անմիջականօրէն փիւնիկացիներից կամ ասորաբաբելացիներից են վերցրել փիւնիկեան 22 տառը, փոփոխել դրանք ու ազգային գիր դարձրել:

Հայ քննական պատմագրութեան հիմնադիր, փիլիսոփայ, լեզուաբան Անտոն Գարագաշեանը եւս մինչմեսրոպեան գրի առկայութիւնն ընդունողներից է եւ հիմնաւորում է այդ՝ շեշտելով լեզուի ու գրի կապը՝ «Նախ. չէ նշմարիտ այն որ ընդհանրապէս կը կարծուի, թէ Հայք յառաջ քան զՄեսրոպ չունէին նշաններ, ուստի եւ էին անմասն դայրութենէ: Նայելով հանգամանաց հայերէն լեզուին յառաջ քան զՄեսրոպ՝ անհնար էր լեզուին առանց դայրութեան. հասնել յայն աստիճան գարգացման՝ յորում կը գտնենք զնա ի հատակոտորս երգոց վիպասանաց, որոց կատարեալ նմանութիւն է թարգմանչաց լեզուն»: Մի ալ տեղ նշում է, որ «մատենագրութիւնն սկսած էր ի մեզ յառաջ քան զթարգմանիչս, եւ անշուշտ կար ազգ ինչ գրոյ, թէպէտ դժուարին եւ անկատար եւ հագիւ մատչելի սակաւաց ումանց ուսեալ մասնէ ազգին: Արդարեւ

und Zauberszeichen Erbstück dieser Völker waren, und dass die geistige Erleuchtung, von der Moses Khorenaddzi erzählt, wohl darin bestand, dass dem Mesrop der Gedanke kam, diese Zeichen als Lesezeichen zu verwenden..." (K. Faulmann, Illustrierte Geschichte der Schrift. Wien «տարեթիւը չի նշուած. մօտ 1880-82. էջ 499):

³⁵ ՍՍՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Բ., Տեսութիւն տառադարձութեան խնդրոյն եւ հայերէն նշանագրոց վերայ. Բազմավէպ, ՌՅԼԹ-1889-ՌՅԽ, հտ. Խէ, պրակ Ա (թիւ 1-3), էջ 27, տե՛ս նաեւ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵԱՆՑ ԻՍ., նշ. աշխ., էջ 301:

³⁶ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵԱՆՑ ԻՍ., նշ. աշխ., էջ 240, 309, 329:

առանց գրոյ եւ դպրութեան չէր մարթ հայ լեզուին հասանել յայն չափ՝ յորում կը գտնենք զնա իսկ եւ իսկ ի սկզբան գիւտի Մեսրոպեան նշանագրաց»³⁷:

Բնագէտ, փիլիսոփայ, Մեծ Եղեռնին զոհ գնացած Նիկողայոս Տաղաւարեանը գրում է՝ «Հարբ ի հնումն... ունեցած են սեպածել նշանագրեր (փոփոխեալ ըստ պահանջի իւրեանց լեզուի...), եւ գրականութիւն, որոց մնացորդներն կան ու մնան դեռ ի Հայս, յորս նշանաւոր են վանայ ծովեզերեայ ապառաժից վրայ դրոշմեալ արձանագրութիւններն» եւ եզրակացնում, որ «արդարեւ՝ հնար չէ որ այդչափ վաղիւ գրականութիւն ունեցող մի ազգութիւն, յանկարծ դադարի ուրոյն գիր եւ դպրութիւն ունենալէ, մինչդեռ իւր դրացի անգիր ազգեր իսկ՝ մեծ ընդունելութիւն կ'ընեն նորահնար տառերուն եւ նովաւ գրականութեան կը սկսին»³⁸:

Բանասէր, մանկավարժ Գարեգին Զարբհանալեանը ենթադրում է, որ Հեթանոսական մատենադրական երկերի Հեղինակները «ֆրմաց դասակարգին պիտի վերաբերէին»: «... անկարելի է անգիր փաղափականութիւն մը ենթադրել՝ մեր պատմութեանը այն ընդարձակ միջոցին մէջ որ յառաջ քան զգիւտ գրոյն, հաւանականաբար մերոնք ալ իրենց յատուկ գրերը ունենալէն յառաջ դրացի ազգաց տառերը գործածելու սովորութիւնն ունեցած պէտք է ըլլան»: Իր կարծիքը նա Հիմնաւորում է «հայկական քեւեռակերպ գրութիւն»-ներով՝ «երկրին քնակչացը ոչ անծանօթ» սեպագրերով»³⁹ (ընդգծումը՝ - Կ. Թ.):

Հայոց գրի նախամաշտոցեան փուլերին անդրադառնալով, Հր. Անառեանը բարձր է գնահատել Պ. Ենսենի աշխատանքը՝ «Ամենէն յաջողը այս փորձերուն մէջ՝ կատարեց գերմանացի Ենսեն գիտնականը, որ այն արդիւնքին հասաւ թէ հաթեանները ուրիշ բան չեն, բայց եթէ Հայոց ազգին նախնիքը, եւ հաթերէն արձանագրութիւնները ուրիշ բան չեն ներկայացներ, բայց եթէ հայերէն լեզուին ամենահին վիճակը՝ ամենահին հայկական նշանագրերով»⁴⁰,

37 ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ Ա. Մ., նշ. աշխ., մասն Դ, Թիֆլիս, 1895, էջ 39, 70.

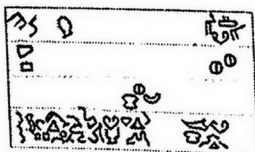
38 ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ Ն., Ծագումն հայ տառից, Վիեննա, 1895, էջ 7-8:

39 ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ Գ., նշ. աշխ., էջ 7, 12, 14:

40 ԱՃԱՌԵԱՆ Հ., Հայոց գրերը՝ Հանդէս Ամսօրեայ, 1910, թիւ 2, փետրուար, էջ 46, նոյնը, Վիեննա, 1928, էջ 4, նոյնը, Երեւան, 1984, էջ 393, 396-97:

քանզի Պ. Ենսենը պնդել է, որ «Այս արձանագրութիւններու հեղինակներն Հայերու նախնիքն են»⁴¹:

Ղեւոնդ Ալիշանը, վկայակոչելով հայ պատմիչներին, նշում է՝ «Ասորի Դանիէլ եպիսկոպոսի մը բով հին հայերէն գրեր կային»⁴², իսկ արդէն 1901 թ. գրում է՝ «Այն ատեն հայերէն լեզուի գիր կա՞ր թէ ոչ.- հաւանիմք թէ որ եւ է կերպով կար գիր մի, բնիկ կամ օտարի, եւ մնաւանդ նշանագիր»⁴³: Իսկ մինչ այդ նա հրատարակել էր մի արձանագրանդակ՝ Տաւրոսի Ալաճա գիւղից, եւ մեկնաբանել իբրեւ «նորանշան մնացուած վաղեմի ժամանակաց եւ ազգի անծանօթի... նշանագիր երեւի քան ձայնագիր»⁴⁴: Մխիթարեան միաբան հայր Աւգերը, վերահրատարակելով այն, համարել է «հեթեան արձանագրութիւնք»⁴⁵ (նկ. 2):

Նկար 2

Ականաւոր հայագէտ Մեսրոպ մագիստրոս եպիսկոպոս Տէր-Մովսէսեանը եւս յարում է Գարագաշեանի կարծիքին, որ Աստուածաշնչի հայերէնի բարձր զարգացածութիւնը հետեւանք է նախկինում գրաւոր լեզուի առկայութեան⁴⁶:

Մի այլ աշխատանքում նա, փաստօրէն, արձանագրում է Հայաստանում առաջին ժայռապատկերի յայտնաբերումը, ներկայացնելով այն իբրեւ գրութիւն: «1902 թուին մի քանի սինօդականների

⁴¹ P. Jensen, Hittiter und Armenier, Strassburg, 1898: Հայերէն թարգմանութիւնը՝ Հիտտիտներն ու հայերը, ի պրոֆ. Պ. Ենսէնէն.- Հանդէս Ամսօրեայ, 1898, թիւ 8-9, օգոստոս-սեպտեմբեր, էջ 227:

⁴² Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Հայապատում, Պատմիչք եւ պատմութիւնք հայոց, Վենետիկ, 1890 - 1901, էջ 21:

⁴³ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Յուշիկի հայրենաց հայոց, հտ. 1, Վենետիկ, 1869, ժգ. էջ 324:

⁴⁴ Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 134-36, նկ. 33:

⁴⁵ Հ. Յ. ԱԻԳԵՐ, Դասեր Հայոց եւ Հայաստանի հնագոյն պատմութեան.- Բազմա-վէպ, 1912, թիւ 7-9, էջ 300:

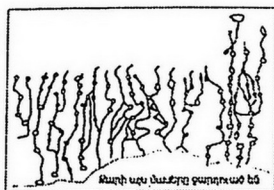
⁴⁶ ТЕРЬ-МОВСЕЯНЪ М., Исторія перевода Библии на армянскій языкъ, Санкт-Петербург, 1902, էջ 15, 21, 25:

հետ գնացին՝ Սեւջուր գետի աղբիւրները տեսնելու: Հայ Զէյվա գիւղի բնակիչներից ինձ պատմեցին, որ Կզլթափա կամ Կարմիր բլուր քարձրութեան վրայ կայ մի տեսակ օտարոտի գրութիւն, որ ոչ ոք չի կարողանում կարդալ...: Գրութիւնը բաղկացած է խորհրդանշաններից, իրար հետ սերտ շաղկապուած եւ մի քանի անգամ կրկնուած...: Արդեօ՞ք դա հիտիտական գրութիւն չէ՞»⁴⁷ (խօսքը Մեծամորի մասին է՝ Կ. Թ.):

Մեծամորի այս ժայռապատկերը յետադաշտում նկատել է Ֆիզիկոս, պրոֆ. Հ. Անժուրը եւ 1936 թ. տեղեկացրել ականաւոր Հնագէտ Աշխարհբեկ Քալանթարին, որն այն մեկնաբանել է որպէս Արագածոտնի նախնադարեան ուռոգման համակարգի քարտէզ⁴⁸: 1938 թ. Հնագէտ Եւգենի Բայրուրդեանը բլրի գագաթնային մասում նկարագրել է «հիերոգլիֆիկ» գրեր⁴⁹: Փորագրուած քարտէզն արտանկարուել ու հրատարակուել է 1961 թ.⁵⁰, չափազրուել եւ լուսանկարուել՝ 1973 թ.⁵¹, Ներկայացուած գծանկարը՝ ըստ Մ. Մ. Խաչատրեանի աշխատութեան⁵² (նկ. 4): Նկար 5-ը եւ 6-ը մեծամորեան մեհենագրեր են:

Նկար 3

Նկար 4

⁴⁷ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ Մ., Արարատի եւ Արագածի գագաթներին.- Արարատ, 1913 - ՌԵԿԲ, թիւ 1, էջ 65-66:

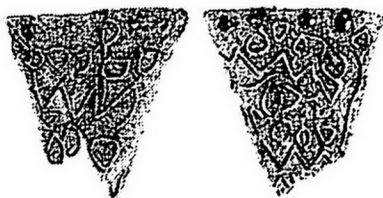
⁴⁸ ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ Մ. Մ., Արագածոտնի նախնադարեան քարաշխարհային համակարգի փորագրուած գծագիրը.- Պատմա-բանասիրական հանգէս, 1971, թիւ 3, էջ 128:

⁴⁹ ՏԵՍ ԽԱՆՁԱԴԵԱՆ Է. Վ., Կ. Յակոբի. ՄԿՐՏՁԵԱՆ, ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ Է. Ս. Մեծամոր, Երեւան, 1973, էջ 5:

⁵⁰ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Լ. Ս., Հայոց գիրը Մաշտոցից շատ առաջ.- Գիտութիւն եւ տեխնիկա, 1964, թիւ 3, էջ 49, նկ. 1:

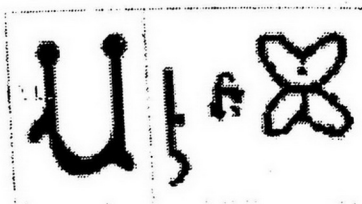
⁵¹ ԽԱՆՁԱԴԵԱՆ Է. Վ., ..., նշ. աշխ., էջ 153, 155, նկ. 154, աղ. XXX-6:

⁵² ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ Մ. Մ., նշ. աշխ., նկ. 4:

Նկար 5

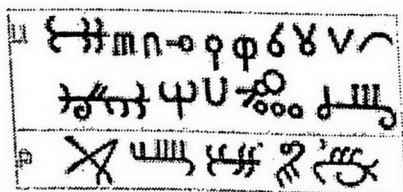
Մեհենազրեր են երեւում նաեւ Արագածոտնի մարզի Կաքաւաձոր գիւղից հիւսիս գտնուող երկաթիդարեան բնակատեղիի տարածքում պահպանուած տուֆէ քարամակերեսին⁵³ (նկ. 7):

Նկար 6

Նկար 7

Նկար 8

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանը, հրատարակելով Յուլիէրտի նորայայտ արձանագրութիւնը (նկ. 8), ենթադրել է, որ «այս նշանագրերը առնչութիւն ունեն հաթեան գրերի հետ»⁵⁴, վկայակոչելով Հ. Անտոնանի վերոյիշեալ յօդուածի՝ հաթեան նշանագրերի մասին հատուածը:

Արեւելագէտ, հայագէտ, բանասէր, լեզուաբան, աշխարհագրագէտ Նոգեֆ Մարկուարտն ինքնին հասկանալի է համարում, որ

⁵³ ԽԱՆՁԱԴԵԱՆ Է. Վ., ..., նշ. աշխ., էջ 151-152, նկ. 151:

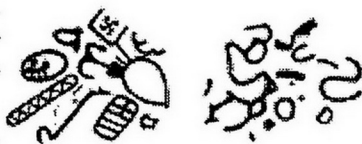
⁵⁴ ՄՄԲԱՏԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ԱՐԲ., Յուլիէրտի բերդը.- Արարատ, 1910 = ՌՅՄԹ, ԹԻԽ. 6, էջ 575-76:

«նախքան հայ ազգային գրերի գիտը գոնե արժունիքը կարիք է ունեցել դիւանատան...»: Գրադրութեան հաւանական լեզուն պարսկերէնն էր: Նա գտնում է, որ Դանիէլեան գրերը, որ իրենց հերթին ծագում էին ուրիշ՝ նոյնիսկ հնացած տառատեսակներից, «հայերէնի համար իրական եւ կատարեալ այբուբենի վերածուցին միայն Մաշտոցի կատարած փոփոխութիւնների եւ ընդլայնումների միջոցով», այն է՝ յունարէնի վանկային համակարգին նմանեցնելով՝ ձայնաւորների աւելացմամբ եւ տառերի յունական անփոփոխականութիւնը՝ անսայթաքութիւնը ներմուծելով: Մարկուարտն, այսպիսով, մերժում է Մեսրոպեան գրերի յունական եւ իրանական-սեմական ծագման այլոց տեսակէտները⁵⁵:

Գրիգոր Ղափանցեանը Արազածի ժայռապատկերների մասին նշում է, որ դրանք «մարդկութեան գարգացման ամենաուժեղ գործօնի՝ գրի՝ մարմնացած յաւկներն ու ռահայրդներն են քարի վերայ. սրանք զանազան առարկաների պատկերացումներ են, մեծ մասամբ ինչ որ աղեղնաւոր չորժոտանու»⁵⁶ (նկ. 9, 10):

Նկար 9

Նկար 10

Լեւոն եւս համոզուած է, որ եղել է նախամեսրոպեան գրականութիւն՝ «կարելի է, ուրեմն, աւելի մեծ հաւանականութեամբ ենթադրել որ հայկական նշանագրեր, գոյութիւն ունէին հին ժամա-

⁵⁵ Jozef Marquart, Über den Ursprung des armeniscen Alphabets in Verbindung mit der Biographie des heil. Mastoc (Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշտոցի), գերմ. եւ հայերէն ընագրեր.- Հանդէս Ամսօրեայ, 1911, էջ 529-44, 673-84, 1912, էջ 41-54, 199-216, 657-60, Ե. ՄԱՐԿՈՒԱՐՏ, Հայոց այբուբենի ծագումը եւ Մաշտոցի կենսագրութիւնը.- ՄՄՀժ, 1962, էջ 127, 130, 147, 177, 151, 130-34:

⁵⁶ ՂԱՓԱՆՑԵԱՆ ԳՐ., Հնութեան մի քանի յիշատակարաններ.- Արարատ, 1914 = ՌՅԿԳ, Թիւ 1, էջ 95: Ժայռապատկերի արտանկարը տէ՛ս ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Լ. Ա., Նոր Եւրոպայի Հայաստանի հնագոյն շրջանի արուեստի վերաբերեալ.- Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1966, Թիւ 3, էջ 148, նկ. 1, 3: Լուսանկարն արուած է 1992 թ., տրամադրել է հնաբուսաբան Խւան Գաբրիէլեանը:

նակներից եւ նրանց ցուցակը գտնուում էր Դանիէլ սիրիացու մօտ պատահաբար: Մենք դեռ Արտաշիսեան հարստութեան ժամանակներից տեսանք, որ հայ պետութիւնը չէր կարող առանց դպրոցական դաստիարակութեան զարգանալ, քանի որ մի երկիր էր դա, ուր բազմալեզու ցեղեր կային, որոնք հայացունցին, պետական մի ամբողջութեան մէջ ձուլուեցին յատկապէս հայերէն լեզուի միջոցով: Որ հայ ժողովուրդը պիտի ունենար իր գրականութիւնը, որը թելադրում է ասել եւ նրա լայն տարածուած ու ներքնապէս զարգացած հեթանոսական պաշտամունքը: Եւ վերջապէս նոյնիսկ Կորիւնն ու Ղազար Փարպեցին էլ շատ մութ ակնարկներով յիշատակում են «վաղնջուց» գոյութիւն ունեցած հայկական նշանագրերը: ...Թոյլատրելի է անգամ մտածել որ Մաշթոքը իմքը հնչիւններ հաղորդեց Դանիէլից ստացած գրերին...»⁵⁷:

Վալերի Բրիւսովը, ըստ հայ պատմիչների երկերի ուսումնասիրութեան, բնական է համարում, որ նախքան Մաշտոցի գիւտը հայերէն գրում էին, նաեւ նշում, որ «Հայաստանի մէջ կային կազմակերպուած օրինաւոր դաստիարակներ: Երբեմն ալ կը կատարուէր ազգահամար»⁵⁸:

1927 թ. հոկտեմբերի 14-ին Ս. Տեր-Աւետիսեանի պեղումներով յայտնաբերուել է Արմաւիրի խոյաձեւ արձանագրութիւնը⁵⁹ (նկ. 11), որի արտանկարը հրատարակել է Աշխարհբեկ Բալանթարը⁶⁰ (նկ. 12): Յայտնաբերողն այն համարել է նախաուրարտական շրջանի: 1951 թ. այն դեռ տեղում էր եւ անվնաս⁶¹, իսկ 1964 թ. քարն արդէն չը-

⁵⁷ ԼԷՈՅ, Պատմութիւն հայոց, հտ. Ա. Հին պատմութիւն, Թիֆլիս, 1917, էջ 682-84, ԼԷՈՅ, Երկերի ժող. 10 հատորով, հտ. 1, Երեւան, 1966, էջ 507-08:

⁵⁸ "... в Армении было организовано правильное судопроизводство. ...производилась перепись населения. Естественнее думать, что армяне писали по-армянски, только пользуясь алфавитом чужого языка" (БРИУСОВ В. Я., Летопись исторических судеб армянского народа, Москва, 1918, էջ 48-50, նոյնը, Երեւան, 1989, էջ 75-76. ԲՐԻՒՍՈՎ Վ. ԵԱ., Տարեգրութիւն հայ ժողովրդեան պատմական ցեղատարրին, թարգմ. ռուս. լեզուէն Հ. Յ. Վ. Մարգարեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1931, էջ 104-105):

⁵⁹ ТЕР-АВЕТИСЯН С. В., Археологическое обследование городища и крепости "Древний Армавир".- Գիտական ժողովածու, նուիրուած Հայաստանում սովետական իշխանութեան հաստատման 20-ամեակին, Երեւան, 1941, էջ 62-64:

⁶⁰ KALANTAR AŞ., Inscriptions D'Arménie en caractères inconnus. *Revue Archéologique*, Paris, 1929, էջ 43-44:

⁶¹ ТРЕВЕР К. В., Очерки по истории культуры древней Армении, Москва-Ленинград, 1953, էջ 118:

կար⁶²: Ներկայացուած գծանկարն արուել էր ըստ Արտաշէս Վրոյրի՝ 1932 թ. լուսանկարի:

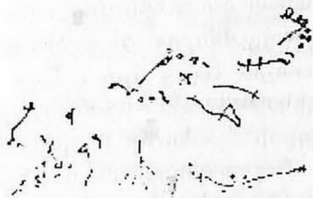

Նկար 11

Նկար 12

Լեզուաբան, հնագէտ, ուրարտագէտ Իւան Մեշչանինովի կարծիքով, սեպագիրը «բնաւ էլ անդրանիկ գրութիւնը չէր տեղում: Ինձ թւում է, այն դուրս չի մղել տեղական գրային համակարգը ... որը շարունակում էր գոյութիւնը նաեւ սեպագրի օրօք»⁶³: Որպէս ասուածի հաստատում, նա ներկայացրել է Արցախի Տանձատաի (Վերանուանուած էր Խոջալու) գիւղի մօտի դամբարանադաշտի, դեռեւս 1896 թ. Ե. Ռյոպերի պեղումներից յայտնի արձանագրութեան արտանկարը, ինչը 1926 թ. հետազօտել է ինքը⁶⁴ (նկ. 13):

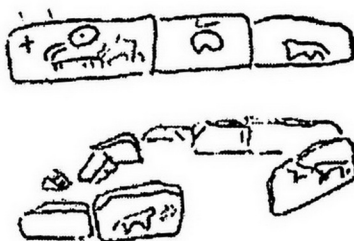

Նկար 13

⁶² ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Լ. Ա., Հայոց գիրը ..., էջ 50:

⁶³ “Мне кажется, что клинопись – халдское новшество с ассирийской почвы – была в употреблении лишь у дворцовой знати и вовсе не является первым письмом на месте. Она же, думается мне, вовсе не вытеснила местной системы писания, существовавшей до иноземного заимствования и продолжавшейся не в меньшей степени и при нем самом” (МЕЩАНИНОВ М. М., Закавказские иероглифы.- Сообщения Гос. Академии материальной культуры, 1932, № 3-4, էջ 55):

⁶⁴ МЕЩАНИНОВ М. М., նշ. աշխ., էջ 52-53, МЕЩАНИНОВ М. М., Загадочные знаки Причерноморья.- Известия ГАИМК, Ленинград, 1933, № 62, նկ. 20, 21, էջ 54-55:

Նկար 14

Ամերիկահայ գիտնական Գեորգ Սարաֆեանը շեշտում է դպրութեան վճռորոշ դերը թէ՛ նախաքրիստոնէական եւ թէ՛ քրիստոնէական մտածելակերպի ու հաւատքի ձեւաւորման եւ զարգացման խընդրում⁶⁵:

Մշակութաբան, ազգագրագէտ Խաչիկ Սամուէլեանը, խօսելով գրէ նախաալբանական փուլերի մասին, Արագածի «հիերոգլիֆեան տիպի իւրայատուկ նշանագրերի» առթիւ նշում է, որ դրանք «գուտ տեղական բնոյթ են կրում: ...շատ անգամ ունեն սոսկ գծային ձեւ եւ ներկայացնում են հաւանօրէն գաղափարագրական (իդեոգրաֆիկ) նշանակութիւն...»: Դրանց օգնութեամբ «արխայիկ դարերի մարդը նիւթական ձեւաւորումով արտայայտում էր իր գաղափարներն ու մտայղացումները»: Յոլակերտի արձանագրութեան օրինակով նա ցոյց է տալիս հայոց գրի զարգացման փուլերի շարունակականութիւնը՝ «պիկտոգրաֆիկ նշանագրերը յայտարերուել են պատմականօրէն այնպիսի նշանաւոր վայրում, ուր կիկլոպեան ամբոցի մնացորդները մեզ տանում են դէպի նեոլիթեան կուլտուրան, իսկ իսադական սեպածեւ արձանագրութիւնները՝ դէպի հին Հայաստանի նախապատմութիւնը՝ բրոնզէ ու վաղագոյն երկաթէ դարերը: Այստեղ հարկ է նշել, որ ընդհանրապէս այժի կամ այժեանի գծաւոր նկարները, այն է՝ «իդագրերը» - բնորոշ պիկտոգրաֆիկ նշաններ են ու շատ մեծ թուով են տարածուած Հայկա-

65 " ... there existed some sort of formal education for the training of leaders among the upper strata of Armenian society during the pagan period. The strongholds of the old worship could not be destroyed in one day, or even in one century, by sheer physical force, without the assistance of a more potent factor, education, as an instrument of conscious evolution" (History of Education in Armenia by KEVORK SARAFIAN, California, 1930, էջ 29):

կան լեռնաշխարհի հնավայրերում»⁶⁶: Նման նշանների կամ մեհհե-նագրերի վառ օրինակներ կան Արագածոտնի մարզի Շամիրամ գիւղի երկաթիդարեան դամբարանների քարերին⁶⁷ (նկ. 14):

Արեւելագէտ, հայագէտ, լեզուաբան Նիկողայոս Մառի համոզմամբ, Հայաստանում մայրենի լեզուով գիր կար տակաւին մեր թուականութիւնից մի քանի դար առաջ. «Ողջ կովկասը, ներառեալ Հայաստանը, քաղաքակիրթ էր դեռեւս ասորա-քարեկական ժամանակներում»⁶⁸:

Աշխարհի եկ Քալանթարն, ըստ առկայ հնագիտական նիւթի եւ Արագածում իր յայտնաբերած ժայռապատկերների ուսումնասիրման, իրաւացիօրէն եզրակացնում է՝ «Մի այլ կարեւոր երեւոյթ, որ բնորոշիչն է ու չափանիշը Հայաստանի այդ հնագոյն կուլտուրայի՝ - գիրն է, գրի գոյութիւնը, որ ունեցել է Հայաստանի բնակիչն այդ հեռաւոր անցեալում: մեզ բախտ վիճակուեց պարզել ոչ միայն հնագոյն գրի գոյութիւնն Արագածի վրայ, այլեւ նրա մեծ տարածումը խորհրդային Հայաստանի բազմաթիւ այլ վայրերում, ներկայացուած գրի զարգացման մի շարք էտապներով՝ սկսելով ժայռափորումների եւ ժայռագրութիւնների ամենապրիմիտիւ օրինակներից, մինչեւ հիերոգլիֆեան գրի կազմակերպուած սիւստեմը, որ իր խոշոր չափերով նախնական հարուստ գրականութեան ներկայութիւնն է յայտաբերում Հայաստանում»⁶⁹:

Հնագէտ-բանասէր Սեդրակ Բարխուդարեանը եւս փաստում է գրի զարգացման մինչմեսրոպեան փուլերի լայն կիրառումը՝ «...Հայաստանի բնակիչ ցեղերը հնչարտաբերական գիր չունէին, այլ ունէին միայն գաղափարագրեր: ...Առաջին անգամ պատմական բուն

⁶⁶ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆ Խ., Հիմ Հայաստանի կուլտուրան, հտ. II, Երեւան, 1941, էջ 187, 190, տե՛ս նաեւ հտ. I, Երեւան, 1931, էջ 160-63:

⁶⁷ *МАРТИРОСЯН А. А.*, Исследование пещер в ущелье реки Раздан и наскальных изображений в гегамских горах и Шамираме.- Археологические Открытия 1969, Москва, 1970, էջ 384:

⁶⁸ "Весь кавказский район, со включением Армении, был культурен еще в эпоху ассирио-вавилонской цивилизации. В Армении была местная письменность, на родном языке, еще за несколько веков до н.э." (*МАРР Н. Я.*, Ани, Книжная история города и раскопки на месте городища.- Известия ГАИМК, Москва-Ленинград, 1934, էջ 5):

⁶⁹ ԱՇԽ. ՔԱԼԱՆԹԱՐ, Արագածը պատմութեան մէջ. Ակնարկ նրա պատմական նշանակութեան եւ նիւթական կուլտուրայի յուշարձանների մասին, Երեւան, 1935, էջ 62, 73:

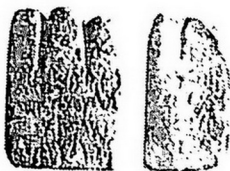
Հայաստանի տերիտորիայի վրայ երեւան եկաւ հնչարտաբերական գիրը, խաղական պետութեան շրջանում: Գիր եւ գրականութիւնը այդ սկզբնական շրջանում մասսայական բնոյթ չէին կրում»: Ամփոփելով քննութիւնը, նշում է՝ «Հայաստանում գրի զարգացման այդ ընդհանուր երեք հիմնական աստիճաններն էլ երեւան են գալիս եւ բոլորից էլ մենք ունենք փաստացի նիւթեր»⁷⁰ (խօսքը գաղափարագրի, վանկագրի եւ օտար՝ արամէա-յուճա-հռոմէաստառ գրերի մասին է՝ - Կ. Թ.):

Յովսէփ Օրբելին Սեւանի աւազանում Երուանդ Լալայեանի (Գեղարքունիքի մարզ, գիւղ Կարմիր, 1906 թ.) եւ Սեդրակ Բարխուդարեանի (Գեղարքունիքի մարզ, գիւղ Գեղհովիտ, 1932 թ.) յայտնաբերած արամէաստառ սահմանաքարերի կապակցութեամբ հաղորդում է, որ դրանց լեզուն հայերէնն է⁷¹: Վերծանողը՝ Ա. Նա. Բորիսովը գտնում է, որ մ.թ.ա. Բ. դ. այդ արձանագրութիւնների «հիմնական լեզուն, չնայած նրանց մէջ հանդիպող արամէական բառերին, չի կարող արամէական լինել» եւ ենթադրում, որ «քնականօրէն հին հայկական լեզուն պէտք է լինի այն ձեւով, որը գործածուել է... հայկական ամենահին տեքստերից ամբողջ հինգ դար առաջ: ... Հայաստանի հնագոյն թագաւորները, յունական գրի հետ միասին... գործածել են նաեւ հին արամէական գիր»⁷² (նկ. 15):

⁷⁰ ԿԱՐԵՆ ԹՈՒՍԱՆ Ս. Գ., Խորհրդային Հայաստանի նիւթական կուլտուրայի յուշարձանները, Երեւան, 1935, էջ 49-50, 58:

⁷¹ «Сделанные семитическим шрифтом надписи эти должны читаться по-армянски. Содержание надписей... соответствуют рассказам армянского историка Моисея Хоренского... Надписи представляют выдающийся интерес. Они подтверждают сведения древних армянских историков о том, что до изобретения в V в. Армянского алфавита армяне пользовались семитическим письмом. ...Открытие... позволяет заявить, что хачало армянской письменности относится не к V веку н.э., а ко II веку д.н.э., т.-е. Армянская культура является еще более древней, чем предполагалось до сих пор» (ОРЕБЛИ И. А., Расшифровка древних надписей.- «Известия», թիւ 25 (7401), 31.01.1941, Москва, էջ 4):

⁷² Պրոֆ. ԲՈՐԻՍՈՎ, Հայաստանի Արտաշէս թագաւորի արձանագրութիւնները.- «Սովետական Հայաստան» օրաթերթ, թիւ 39 (6148), 16 փետրուարի, 1941, էջ 3, БОРИСОВ А., Надписи Артаксия (Арташеса), царя Армении.- ВДИ, 1946, թիւ 2, էջ 97-104: Նշեմ, որ առայսօր յայտնաբերուած է նման մօտ 15 սահմանաքար:

Նկար 15

Բանասէր, արուեստաբան Գարեգին Լեւոնեանն ուշադրութիւն հրաւիրելով «տարիներ առաջ, արտասահմանեան ամսագրերից մէկում» հրատարակուած «հայկական հին բարձրաքանդակի» վրայ (նկ. 16), որը ներքեւի մասում ունի նաեւ հայերէն երկու տող (նկ. 17), մի շարք ենթադրութիւններ է անում՝ «Կարելի է ընդունել, որ քանդակապատկերն իսկապէս հեթանոսական դարերի գործ է: ... Բայց ի՞նչպէս հաշտեցնել այստեղ հայերէն գրերի առկայութիւնը, մի՞թէ ուրեմն պիտի ընդունենք նրանց գոյութիւնը Մեսրոպից առաջ, կամ եթէ իրօք Դանիէլեան կոչուած գրերն են դրանք, ինչո՞ւ են գրուած ձախից աջ եւ ոչ աջից ձախ»⁷³:

Նկար 16

Նկար 17

Ցաւօք, հեղինակը չի նշել ամսագրի անուանումը եւ թուականը. առայժմ հնարաւոր չէ ուսումնասիրել գրեթէ անընթեռնելի այդ գրութիւնը: Լրացուցիչ մանրամասներ է հաղորդում Գրիգոր Ղա-

⁷³ ԼԵՒՈՆԵԱՆ Գ. Ջ., Մի առեղծուածային քանդակապատկեր.- Սովետական արուեստ, 1941, թիւ 2-3, էջ 70: Քանդակապատկերի գրակիր մասի ներկայացուած պատկերը (նկ. 17) փորձել եմ հնարաւորինս ընթեռնելի դարձնել համա-կարգչային մշակմամբ:

փանցեանք, նշելով, որ գտածոն Անդրկովկասից է, եւ որ տողերը գրուած են հայկական եւ վրաց «խուցուրի» տառերով⁷⁴:

Բանասէր, Արշակ Ալպոյանեանն ընդունում է, որ եղել է նախամեսրոպեան գիր-գրականութիւն, կարեւորելով դրա դերը ուսուցման եւ գիտութեան ոլորտում՝ «Հայաստանի մէջ տեսնուեցաւ, թէ անոնք մեհենական արձանագրութիւններ ունէին՝ օտար, մասնաւորապէս յոյն լեզուով, ինչ կը նշանակէ թէ նոյն լեզուն կը սորվէին: ...մեծ վստահութեամբ կրնամք ըսել, թէ Հայերը, Քրիստոնէութենէն առաջ ալ, որոշ չափով մը հետամուտ եղած են ժամանակի պահանջներուն համաձայն ուսումնիրու եւ գիտութեանց...»⁷⁵:

Թատերագէտ Գեորգ Գոյեանը եւս ընդունում է մինչմեսրոպեան գրականութիւն գոյութիւնը, չեչտելով հայոց դիցարանում դպրութեան աստծոյ առկայութեան փաստը⁷⁶:

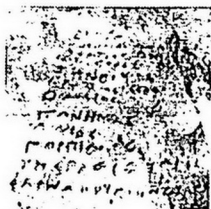
Արեւելագէտ Կամիլա Տրեւերը եւս արտայայտւում է յօգուտ նախամեսրոպեան գրականութեան գոյութեան, նշելով նաեւ յայտնի օտարատառ արձանագրութիւնների թիւը⁷⁷ (նկ. 18, 19):

⁷⁴ КАПАНЦЯН ГР., О каменных стелах на горах Армении, Ереван, 1952, էջ 38:

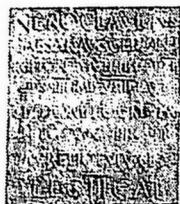
⁷⁵ Ա.ԼՊԹՍԱՃԵԱՆ Ա. Ա., Պատմութիւն հայ լեզուի, Գահրէ, 1946, էջ 14-15:

⁷⁶ “бог Тир называется “писец” (!) Арамзда по науке и искусству. Какими же знаками писал этот армянский “писец” бога солнца?”. “И до Маштоца, то есть до V века, существовала письменность на армянском языке... В те времена армянская речь вообще записывалась арамейскими и греческими буквами (ГОЯН Г., 2000 лет армянского театра, т. I – Театр. древней Армении: по памятникам материальной культуры и древним текстам, Москва, 1952, էջ 434, 450):

⁷⁷ “Так как армяне до конца IV в.н.э. не имели своего алфавита, им приходилось пользоваться чужим письмом, алфавитами соседних народов, с которыми они были политически или культурно связаны. Таким чужим письмом, бывшим в употреблении у армян, являлось сначала письмо арамейское, а затем и греческое и парфянское... От древнего периода Армении до нас дошли три надписи арамейским письмом, двенадцать греческих, а кроме того, пять ла-тинских надписей”. “У нас нет решительно никаких данных для предположения, что в Армении II в. до н.э. мог быть в ходу арамейский язык. Самый строй семитического языка настолько отличен от древнеармянского, что трудно предположить возможность его распространения среди населения” (ТРЕВЕР К. В., նշ. աշխ., էջ 99-100, 171):

Նկար 18

Նկար 19

Չէի գրաբան Ձեստմիր Լոուկոտկան *նշում է*, որ «Մեսրոպ Մաշտոցի այբուբենը իր ժամանակի ամենակատարեալ հնչմաբանուած գիրն է»⁷⁸:

Գրականագէտ Առափել Առափելեանը *նշում է*, որ «Պաշտօնական յունական լեզուին ու գրերի գործածութեանն առնթեր Հայաստանում գոյութիւն է ունեցել հայկական մեհենական գիրը, որը գործածութեան մէջ է եղել մեհենացեալում, քրմական դասի կողմից: ...Յունարէնին զուգահեռ Հայաստանում գոյութիւն են ունեցել Դանիէլեան նշանագրերը...»: Եւ եզրակացնում, որ Մեսրոպեան գրերից առաջ թէ՛ հեթանոսական եւ թէ՛ քրիստոնէայ Հայաստանում «գոյութիւն է ունեցել 2 տեսակ գիր՝ ա) տեղականը, մայրենին, հայկականը, որ հայ ժողովրդի սեփական ստեղծագործութեան արդիւնքն է եղել ու մասսայականը, հասկանալին եւ բ) յունականը...»⁷⁹:

Պատմաբան Հայկազ Ժամկոչեանը *եւս կողմնակից է նախամեսրոպեան օտարալեզու գրականութեան գոյութեանը, նշելով*, որ «Հայերը օգտագործել են պարսկական եւ յունական տառեր»: Իսկ 1975 թ. գրում է՝ «Առանձին ուսումնասիրողներ, հիմնուելով այս նշանագրերի (խօսքը Յովակերտի արձանագրութեան մասին է, որ գտնուել է Արարատի հիւսիսային ստորոտում, Մեծ Հայքի Արարատ աշխարհի 12-րդ՝ Մասեացոտն գաւառի Դաշբուռուն գիւղի մօտ՝ ամրոցի աւերակներում՝ - Կ. Թ.) եւ Խորենացու վկայութիւնների վրայ, ենթադրում են, որ դեռեւս մեր թուականութիւնից մի քանի դար առաջ Հայաստանում գոյութիւն են ունեցել հայկական մեհենական նշանագրեր: Եթէ իրօք գոյութիւն են ունեցել հայկական

⁷⁸ ԼՈՈՒԿՈՏԿԱ Չ., Գրի զարգացումը, թարգմ. Լ. Նազարեան, Երեւան, 1955, էջ 182, ЛОУКОТКА Ч., Развитие письма, Москва, 1950, էջ 157, LOUKOTKA CESTMIR, Vyvoj pisma, Praha, 1946:

⁷⁹ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Ա. Գ., *նշ. աշխ.*, էջ 211-212:

մեհենական նշանագրեր, ապա պետք է կարծել, որ դրանք մաս-
սայական գործածութեան համար չեն եղել, այլ, ինչպէս Եգիպտոս-
ում եւ այլ երկրներում, ունեցել են կաստայական բնոյթ, դը-
րանց ծանօթ են եղել միայն քրմերը եւ դրանցով գրուել են բա-
ցառապէս կրօնական գրքեր եւ մեհենական տարեգրութիւններ:
Հայերէն լեզուով աշխարհիկ քովանդակութիւն ունեցող երկեր, բա-
նաստեղծութիւններ, երգեր, նամակներ եւ զանազան գրութիւններ
գրելու համար հայերը օգտագործել են արամէական, պարսկական
եւ յունական տառերը»⁸⁰:

*Լեզուաբան Գուրգէն Սեւակը բացասման եղանակով է ապա-
ցուցում նախամաշտոցեան գրի գոյութիւնը՝ «Անկարելի է պատ-
կերացնել, որ արդէն այդ ժամանակ դարաւոր մշակոյթի տէր, պե-
տականութիւն, քաղաքներ, արուեստներ եւ առեւտուր ունեցող ժո-
ղովուրդները (Հայ, վրացի եւ աղուան՝ - Կ. Թ.) չունենային իրենց
գրչութիւնն ու դպրութիւնը թէկուզ եւ օտար՝ ասորական, յունա-
կան, պարսկական գրերով կամ նրանցից սերուած նշանագրերով:
...Գուցէ այդ ժողովուրդները, կամ նրանցից որեւէ մէկը, նա-
խորդ ժամանակաշրջանում... երկարատեւ գործածութեան հետե-
ւանքով առաջացած բնական ձեւափոխութիւնների շնորհիւ արդէն
հասել էին հնչմամբ եւ ձեւով այլ ժողովուրդների այբուբեննե-
րին այլեւս չհամապատասխանող... ինքնուրոյն գրերի մակարդա-
կին...»⁸¹: Դանիէլեան գրերն իբրեւ նախատիպար ու սկզբնատարր
են ծառայել մեսրոպեանի Համար եւ ծագել են հարաւ-արաբական-
արամէական աղբիւրից: Այդ գիրը «քնաւ էլ անհետք՝ չմնաց հայ
իրականութեան մէջ. իբրեւ տառային ոճ, տառապատկերների հա-
մակարգ, անշուշտ նաեւ ատաղձ, նա թափանցեց մեսրոպեան այ-
բուբենի մէջ»: Այսինքն՝ հայոց այբուբենի ակունքը «գտնուում է ո՛չ
թէ մերձաւոր յունա-ասորա-պարսկական միջավայրում ... ա՛յլ ժա-
մանակով եւ տարածութեամբ հեռաւոր փիւնիկ-սեմական ... գրե-
րի ոլորտում...»: Նա համարում է, որ Մեսրոպի մեծութիւնն այն
է, որ «դանիէլեան գիրն ընդունելով իբրեւ հայկական գրչու-*

⁸⁰ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ Հ. Գ., Հայաստանը նախնադարեան-համայնական հասարակու-
թեան եւ ստրկատիրութեան շրջանում, *պրակ 1, Երեւան*, 1961, էջ 330, նոյնը,
Գրականութիւնը եւ պատմագրութիւնը.- Հայ ժողովրդի պատմութիւն, *Երեւան*,
1975, էջ 193:

⁸¹ Գ. ՍԵՒԱԿ, Մեսրոպեան գրերը. նրանց կառուցածքի սկզբունքները եւ աղբիւր-
ները.- *ՄՄՀԺ*, 1963, էջ 193, 205:

թիւն»։ «Այսպիսով, ըստ երեւոյթին, փրիստոնէութեան ընդունելուց յետոյ, մինչեւ Մետրոպ Մաշտոցի մեծագործութիւնը, մօտ հարիւր տարի Հայաստանում դադարում է հայերէնի գրաւոր գործածութիւնը, իսկ բովանդակութեամբ հեթանոսական կրօնի հետ կապուած ձեռագրերը ոչնչացում են կամ ինքնըստիմեան ոչնչանում՝ պարբերաբար չարտագրուելու հետեւանմով»։ Մ. Մկրեանը *Հաւանական է համարում, որ Դանիէլեան գրերը «հեթանոսութեան շրջանում գործածուած գրեր էին»*⁸⁵։

*Մանկավարժ Արգար Մովսիսեանն ընդունում է, որ «հայերն ունեցել են նախամետրոպեան գրականութիւն, մանաւանդ մեհեմաւկան գրականութիւն, սակայն անյայտ է մնում, թէ ինչ տառերով է ստեղծուած այդ գրականութիւնը։ Բայց մի բան պարզ է ու անառարկելի, որ հայերը նախքան մետրոպեան գրերը, դարեր շարունակ, տարբեր ժամանակներում օգտագործել են սեպագրեր, յունակաբն, ասորական, արամեան ու դանիէլեան տառերը, մեզ յայտնի բազմաթիւ տեսակի նշանագրեր եւ ինչպէս Խորենացին է ասում՝ «վաղընջուց գտեալ» գրերը»*⁸⁶։

*Հնագէտ Լաւրենտի Բարսեղեանը գտնում է, որ «Հայաստանում հիերոգլիֆն ապրել է զարգացման երկու ժամանակաշրջան։ Առաջին ժամանակաշրջանի նմոյշներին մենք հանդիպում ենք ուրարտական նիւթական կուլտուրայի մնացորդների վրայ, իսկ երկրորդ ժամանակաշրջանը, որտեղ անկասկած պահպանուել են ուրարտական, գուցէ եւ խեթական հիերոգլիֆ գրի տրադիցիաները, համապատասխանում է արդէն մ.թ. ժ-դ-ժէ. դդ.»։ Քննելով նախաուրարտական վանկա-հնչիւնային ոչ-սեպագիր նմոյշները, նա Յուլիէրտի արձանագրութիւնը թուագրում է մ.թ.ա. Թ - Ը դարերով, իսկ Արմաւիրինը՝ մ.թ.ա. Բ հազ. վերջով»*⁸⁷։

Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Թռեղք (յետագայում՝ Ծաղկայ) գաւառի Օձնի՝ ներկայիս Օզնի (Հինիս) հայաբնակ գիւղի մօտ (Փարվանա լճից 20 կմ հիւսիս, Ծաղկայից 30 կմ արեւմուտք) հնա-

⁸⁵ ՄԿՐԵԱՆ Մ. Մ., Հայ հին գրականութեան պատմութիւն (Ե-Ժ դդ.), Երեւան, 1976, էջ 72, 74, 75, 106։

⁸⁶ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ Ա. Խ., Հայագիր դպրոցի հիմնադիրն ու առաջին ուսուցիչը.- ՄՄՀԺ, 1963, էջ 224, նաեւ՝ 214-215, 217։

⁸⁷ ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Լ. Ա., Հայոց գիրը ..., էջ 48, 50-51։

դէտ Բորիս Կուֆտինի պեղումներով 1947 թ. յայտնաբերուած խեցանօթի վրայ կան հնագոյն գծային գրի փայլուն նմոշներ⁸⁸ (նկ. 21):

Նկար 21

Պատմաբան, հնագէտ Բաբկէն Առաքելեանն ընդունում է նախամերոպեան գիր-գրականութեան եւ դարձութեան գոյութիւնը՝ «Մեհեանները եւ քրական դասը իրենց ձեւում էին կենտրոնացրել գիրը, գրականութիւնը, դպրոցն ու կրթութիւնը, քաղաքացիական ակտերի (ծնունդ, ամուսնութիւն, ընտանիք եւ ընտանեկան յարաբերութիւններ) կարգաւորումն ու տնօրինումը, օրէնքների սահմանումը, դատական իրաւասութիւնը, գուշակութիւնն ու աստուածների առջեւ բարեխօսութիւնը, անգամ բժշկութիւնը, մի խօսքով, ողջ հոգեւոր կեանքը»⁸⁹:

Հնագէտ Գեորգ Տիրացեանը չի բացառում, որ «հին Հայաստանում գոյութիւն ունեցած լինեն իմեմուրոյն նշանագրեր, որոնք գործ են ածուել հայկական մեհեաններում, եւ այդ նշանագրերի, ինչպէս նաեւ, հաւանաբար, արամեական եւ յունական տառանիշերի օգնութեամբ գրուող հայալեզու գրականութիւն» նոյն մեհեանների շրջանակներում»⁹⁰:

Ձեռագրագէտ Ասատուր Մնացականեանը կարեւորում է Կարպետ Սասնեցու վկայութիւնները, տառերը ստեղծելու ամիսներին Մաշտոցի՝ Բալուռում (Մեծ Հայքի Զորորոզ Հայք աշխարհի Բալահովիտ գաւառ) գտնուելու վերաբերեալ: Նա շրջել է Արածանի գետի ափերով, դէպի ակունքները, անցել քարայրից քարայր: Հասնե-

⁸⁸ КУФТИН Б. А., Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, Тбилиси, 1948, տե՛ս նաեւ ШАНШАШ-ВИЛИ Н. Э., Знаки и символы на глиняной посуде куро-араксской культуры (К интерпретации знаков на миске из Озни).- Сообщения АН Груз. ССР, 133, թիւ 1, 1989, էջ 211:

⁸⁹ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ Բ. Ն., Քրմերի դերը հասարակական կեանքում.- Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. 1, Երեւան, 1971, էջ 906:

⁹⁰ ՏԻՐԱՑԵԱՆ Գ. Ա., Հայաստանում գործածուող գրերը մախամեսրոպեան շրջանում.- Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. 1, Երեւան, 1971, էջ 907:

լով Բալուխի բերդը՝ հանգրուանում է այրերից մէկում ու ճգնում եօթ շաբաթ, որից յետոյ, տիրոջ աջը «ներս սրտի սալին» գրում է 14 մասնազիծ տառ: Քարը կայ մինչեւ ցայսօր⁹¹: Քաղաքում կայ մի քարաժայռ, որը տեղացիներն անուանում էին Սուրբ Մեսրոպի լեռ⁹²:

Հնագէտ, ժայռապատկերաբան Յարութիւն Մարտիրոսեանը, քննելով նախնադարեան, ուրարտա-հայկական եւ միջնադարեան նշանագրերը, եզրակացնում է, որ «Հայաստանի նախնադարեան գաղափարաբանութեան ան, կրօնի ու արուեստի բարձր զարգացման հիման վրայ մ.թ.ա. Գ. հազ. ձեւաւորուել էին արդէն գրչութեան ամենապարզ տեսակները, պատկերագիրը, նշանագիրն ու գաղափարագիրը: Յետագայում արդէն, կիրառուելով սեպագրի հետ միաժամանակ՝ «գաղափարագրութիւնը չի բաւարարում զարգացող երիտապարդ պետականութեան եւ համապատասխան գաղափարաբանութեան պահանջները: Այդ պատճառով հեթանոսական Հայաստանում լայնօրէն օգտագործում են օտարագրի հնչիւնային գրեր: ...Գաղափարագրութիւնը շարունակում է յարատեւել մասնաւորապէս մեհեաններում՝ իբրեւ կրօնական-հմայական գրչութեան ձեւ»: Նա ապացուցում է, որ ժայռագրերը, ուրարտական շրջանի մեհեանագրերն ու միջնադարեան նշանագրերը հայաստանեան պատկերագրութեան ժառանգական զարգացման տարբեր փուլերն են՝ «նախնադարում ծագած նշանագիր գաղափարագրութիւնն, այսպիսով, անցնում է չորսհազարամեայ պատմութիւն»⁹³:

Արեւելագէտ Գագիկ Սարգսեանն ընդունում է օտարալեզու հայ գրականութեան գոյութիւնը, իսկ Դանիէլեան գիրը համարում օտարածին՝ «Հայ հասարակութիւնը մինչ այդ էլ գուրկ չէր գրերից: Դեռեւս եօթ-ութ հարիւրամեակ առաջ նա սկսել էր օգտագործել արամերէն եւ յունարէն լեզուները՝ իրենց դպրութիւնների հետ միասին, իսկ Գ - Դ. դարերում սրանց էին աւելացել ասորերէնն ու պարսկերէնը, որոնցով էլ տարւում էին գործերը եւ արւում վճիռները արքունի դիւաններում: Բացի այդ, ըստ աւանդութեան, գոյութիւն են ունեցել նշանագրեր նաեւ հայոց լեզուի

⁹¹ ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ ԱՍ., նշ. աշխ., էջ 163:

⁹² ՅԱԿՈԲԵԱՆ Թ. Խ., ՄԵԼԻՔՍԵԱՆՍԵԱՆ Ստ. Տ., ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Յ. Խ., Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետ՝ ՀՀԾՏԲ), հտ. Ա., Երեւան, 1986, էջ 561:

⁹³ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Յ. Ա., Հայաստանի նախնադարեան նշանագրերը եւ նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Երեւան, 1973, էջ 69:

համար, այսպես կոչուած «Դանիէլեան նշանագրերը», որոնք, սակայն, ընդօրինակուած լինելով օտար այբուբեններից, չէին բաւարարում հնչիւններով հարուստ հայոց լեզուի պահանջներին, ուստի, ինչպէս եւ մի շարք այլ պատճառներով, տարածում չգտան, մնալով սոսկ քմութեան նեղ շրջանակի յատուկ գրառումների միջոց»⁹⁴:

Բանասէր Ռաֆայէլ Իշխանեանը գտնում է, որ «այս հարցն առայժմ մնում է բաց (թէւս անձնական կարծիքս է, որ, այնուամենայնիւ, նախամաշտոցեան շրջանում ինչ-որ ժամանակ հայերէն գրել եմք)»⁹⁵:

Արեւելագէտ, գրաբան Արտակ Մովսիսեանը մեհենագրերի ուսումնասիրութեամբ եզրակացնում է, որ «քիչայնա-ուրարտական մեհենագրութեան լեզուի ամենահաւանական թեկնածուն հայերէնն է», եւ որ հայերէնը գրաւոր լեզու էր «Մաշտոցի հանճարեղ գիւտից տասնչորս դար առաջ»: Ժայռապատկերները եւս համարելով գրի մինչայբբենական փուլ, նա իրաւացիօրէն պնդում է՝ «Այսպիսով, ստեղծուելով մ.թ.ա. Ե - Դ. հազ. եւ տարբեր դրսեւորումներով կիրառուելով մինչեւ այսօր, հայաստանեան պատկերագրութիւնը՝ հայկական մեհենագրութիւնը, ներկայանում է իբրեւ աշխարհի ամենաերկարակեաց նշանագրային համակարգը»⁹⁶:

Ապարանի ջրամբարի ափին մօտ 50 քարասալ կայ՝ գծային գրերով, որ առայժմ ուսումնասիրուած չեն⁹⁷: (Ջրերի մակարդակի բարձրացման հետեւանքով 1986 թ. դրանք ջրասոյզ են եղել) (նկ. 22):

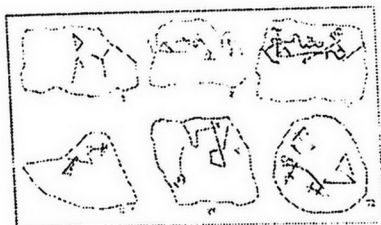
...

⁹⁴ ՍԱՐԳՍԵԱՆ Գ. Խ., Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Երեւան, 1972, էջ 160:

⁹⁵ ԻՇԽԱՆԵԱՆ Ռ. Ա., Ժայռապատկերները պատմում են.- Գիտութիւն եւ տեխնիկա, թիւ 5, 1987, էջ 22:

⁹⁶ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ Ա. Ե., Վանի թագաւորութեան (Բիայնիլի, Ուրարտու, Արարատ) մեհենագրութիւնը, Երեւան, 1998, էջ 51, 57:

⁹⁷ ՄՈՒՐԱՒԵԱՆ Ֆ. Մ., Նորայայտ նշանագրեր Ապարանի շրջանից.- Հնագիտական աշխատանքները Հայաստանի նորակառոյցներում (1986-1987 թթ. պեղումների արդիւնքները), Երեւան, 1992, էջ 103-105, աղ. СIII-CXV, տե՛ս նաեւ ՄՈՎԱՍԵԱՆ Ա., Հայաստանի գծային գիրը (Ք.ա. Գ-Ա. հազ.)- Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, XVIII, Երեւան, 1999, էջ 203-204:

Նկար 22

1999 թ. դրանցից ոչ հեռու, ժայռագրերի մի նոր խումբ է յայտնաբերել է Ֆիզիկոս Համետ Մարտիրոսեանը՝ մոտ 10 կիսա-ջրասոյգ քար՝ գծային գրերով:

Լեզուաբան, բասկագէտ Վահան Սարգսեանը եւս գտնում է, որ Մաչուոցն օգտագործել է հնում առկայ գրային համակարգի նը-շանները՝ թէ՛ մեհենագրերը, թէ՛ տառերը⁹⁸:

Լեզուաբան Գեորգ Ջանուկեանը ուրարտական արձանագրու-թիւնների ներածական բանաձեւերի վերլուծութեամբ յանգել է եզ-րակացութեան, որ այդ բանաձեւերը հայկական են, դրանց բառա-պաշարը հիմնականում հայկական է, քերականական առանձնայատ-կութիւններն էլ հնարաւոր է բացատրել նախագրաբարեան շրջանի քերականական առանձնայատկութիւններով, որ դրանցով կարելի է նախագրաբարեան շրջանի բառային վերականգնումներ անել եւ այլն⁹⁹:

Ամերիկաբնակ մատենագէտ Լեւոն Խաչերեանը չափազանց խա-տորէն (երբեմն էլ՝ անհիմն) քննադատում է նախամաշտոցեան գրի գոյութիւնն ընդունող գիտնականներին: Նա բացառում է ժայռապատ-կերների խորհրդանշների որեւէ աղբրս գրի ու լեզուապատկանելու-թեան հետ, քանզի դրանք ո՛չ «պարզունակ գրառումներ են ո՛չ էլ պատկերագիր վաւերագրութիւն»¹⁰⁰:

⁹⁸ ՍԱՐԳՍԵԱՆ Վ., Հայոց գրերի ծագումը, Երեւան, 1999:

⁹⁹ ՋԱՆՈՒԿԵԱՆ Գ. Բ., Ուրարտական արձանագրութիւնների ներածական բանաձե-ւերի հմարաւոր հայկական բնոյթի մասին.- Պատմա-բանասիրական հանդէս, 2000, թիւ 1, էջ 127:

¹⁰⁰ ԽԱՉԵՐԵԱՆ Լ. Գ., Հայ դպրութեան պատմութիւնը՝ քննական տեսութեամբ, 3 հա-տորով, հտ. 1, Անթիլիաս-Լիբանան, 2000, էջ 167-170:

Վիմագրագէտ Գրիգոր Գրիգորեանը գտնում է, որ «հնագոյն վիմագրական տեքստեր կարելի է համարել ժայռապատկերները, որոնք կերտուած են ... մ.թ.ա. է - Ա հազ. ընթացքում»¹⁰¹:

Հր. Աճառեանից տասնամեակներ անց նախամաշտոցեան գրի խնդրում մի շարք տրամաբանական հարցադրումներ ձեւակերպեց. Ռաֆայէլ Իշխանեանը՝ «Նախ, եղել է արդեօ՞ք նախամաշտոցեան հայերէն գիր, աւելի ստոյգ՝ նախքան Մաշտոցը որեւէ տեսակ տառերով հայերէն գրուե՞լ է, թէ ոչ: Հայաստանի (պատմական) տարածքում գտնուած եւ նախքան Մաշտոցը գրուած բազմաթիւ արձանագրութիւններից որեւէ մէկը մինչեւ այժմ հայերէն չի ընթերցուել: Միայն մի քանի արձանագրութիւն՝ փորագրուած ծանօթ տառերով, դեռեւս որեւէ լեզուով չեն վերծանուել: Հնարաւոր է, որ դրանք հայերէն լինեն: Զի բացառոււմ: Հնարաւոր է, որ որեւէ լեզուով (ոչ հայերէն) ընթերցուած որոշ արձանագրութիւններ, յետագայում պարզուի, որ հայերէն են գրուած: Նոյնպէս չի բացառոււմ: Վերջապէս, հնարաւոր է, որ գտնուեն նախամաշտոցեան նոր արձանագրութիւններ, որոնք ստուգապէս ընթերցուեն հայերէն: Դարձեալ չի բացառոււմ»¹⁰²:

Այս հիմնահարցի շուրջ 60-ականների սկզբից ծաւալուած բանավէճին, մինչ այդ, բնականոն զարգացում էր հաղորդուել 1963 թ., պատմաբան, աղբիւրագէտ Լեւոն Խաչիկեանի մի դիտողութեամբ՝ «Աճառեանը, Արեղեանը, Մանանդեանը, Մալխասեանցը եւ այլք, ասելով, թէ Մաշտոցից առաջ հայ գրականութիւն չի եղել, դրանով բնաւ էլ չեն ժխտում պատկերագրերի կամ գաղափարագրերի գոյութիւնը Հայաստանում. այդ հարցը նրանց չի էլ հետաքրքրել»¹⁰³:

Եւ, մի քանի տարի չանցած, Հայաստանում յայտնաբերուեցին հազարաւոր ժայռապատկերներ, որոնց թւում՝ հարիւրաւոր փորագիր պատկերանշաններ (նկ. 24-26): Տարիներ անց Յ. Մարտիրոսեանը կարեւորեց տեղական ժայռագիր գաղափարագրերի նշանա-

¹⁰¹ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԳՐ., Հայկական վիմագրութիւն, Երեւան, 2000, էջ 9:

¹⁰² ԻՇԽԱՆԵԱՆ Ռ. Ա., *նշ. աշխ.*, էջ 22:

¹⁰³ ԽԱՉԻԿԵԱՆ Լ. Ս. Նախամաշտոցեան գրի հարցը եւ հիմնադրերը.- Պատմաբանասիրական հանդէս, 1963, թիւ 4, էջ 146, նոյնը, Օտարալեզու հայ գրականութիւնը չորրորդ դարում (Ներսէս Պարթևի եւ Եղիշիմի նորայայտ «Հարցման» առթիւ).- Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1973, թիւ 3, էջ 27-51:

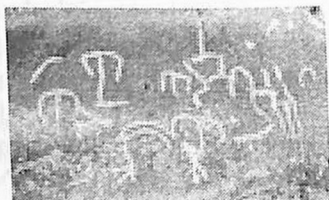
կուլթիւնը հայ գրաբանութեան ինդիւրներում, նշելով, որ «ամէն մի նախակգրնական գիր եւ գրչութիւն ծայր է առնում իրերի, առարկաների, կենդանիների, մարդկանց, լուսատուների պատկերներից, որոնցով կազմւում էին ժայռանկարների երբեմն շատ շքեղ ու խօսուն կոմպոզիցիաները»¹⁰⁴:

Նկար 24

Նկար 25

Նկար 26

Համարւում է, որ որոշ ժողովուրդների այբուբեններ կարող են ծագած լինել տեղական գաղափարագիր-պատկերագրերից, քանզի պատկերագրութիւնը պատմականօրէն նախորդում է միւս գրատեսակներին: Ծագելով նկարչութիւնից (կամ հակառակը, դուցէ եւ՝ միասին), պատկերագրութիւնն ապրել է ինքնուրոյն զարգընթաց, որի արդիւնքում պատկերագրութեան հին ու կայուն աւանդոյթներ ունեցող օջախներում (Եգիպտոս, Հայաստան, Չինաստան) էլ հէնց առաւել զարգացաւ գաղափարագրութիւնը:

Պատկերագրից - տառ զարգացումները տառերի տեսքի առումով համընդունելի են, իսկ հնչիւնական կամ իմաստային առումով դեռ ոչ, քանզի քիչ են վստահութեան արժանի աշխատութիւնները, իսկ եղած վարկածների մեծ մասի հիմքում սուբյեկտիվ-կամայական մօտեցումներ են, մասնակի ապացոյցներ ու պատահական համընկումներ:

Հայոց այբբենական գրի դէպքում չափազանց մեծ է գայթակղութիւնը՝ մեսրոպեան այբուբենը միարժէքօրէն ժայռապատկերներից բխած համարելը, քանզի դրանցում առկայ են բազմաթիւ տառանման նշաններ (նկ. 27-32):

¹⁰⁴ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Յ. Ա., Գիտութիւնն սկսում է նախնադարում, Երեւան, 1978, էջ 79:

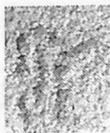
Դեկտ 27

Դեկտեմբեր 28

Եկար 29

Նկար 30

Նկար 31

Եկար 32

Չանդերադառնալով էնթակայական պատճառներին, նշեմ միայն առարկայական (լու կարծիքով) մի շարք իրողութիւններ՝

ա) լեռնաշխարհն այսչափ հարուստ է բազմատեսակ ու բարձրարժեք բիւրաւոր ժայռապատկերներով: Հայաստանի Հանրապետութիւնում գրանց կուտակույնքը գտնւում են հետեւեալ վայրերում.

Արարատի մարզում՝ Խոսրովի անտառ¹⁰⁵, Արմաշի մարզում՝ Արմաշի, Մեծամոր, Արագածոտնի մարզում՝ Արագած լեռ¹⁰⁶, Մաստառա¹⁰⁷, Կաքավաձոր, Շամիրամ, Ոսկեհատ¹⁰⁸, Ագարակ¹⁰⁹, Բու-

105 ԿԱՐԱՆԱՆԵՍՆ ԳՐ. Յ. Ժայռապատկեր.- Հայկական սովետական հանրագի-
տարան, հտ. 8, Յրեւան, 1982, էջ 169: Այս տարածքում Ժայռապատկերները մա-
սին եղած տեղեկութիւններն առայժմ փաստուած չեն որեւէ լուսանկարով կամ
արտանկարով:

106 *արտասնկարով:*
ՂԱՓԱՆՑԵԱՆ Գր., *հշ. աշխ., էջ 95, ԱԾԽ. ՄԱԼԱՆԹԱՐ, հշ. աշխ., էջ 73-77, նկ. 22, 23, ՏԵՐ-ՄՈՂԱՍԵՍԵԱՆ Մ., հշ. աշխ., էջ 65-66, ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ Լ. Ա., Նոր Գիթեր ..., էջ 147-159:*

¹⁰⁷ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ Ս. Գ., *Եջ. աշխ.*, էջ 43:

108 Ոսկեհատի ժայռապատկերները Լուսակատար լեռան արեւելահայեաց լանջին են:
1991 թ. աշնանը օչականցի Փիզիկայի ուսուցիչ Դաւիթ Խումարեանը ցոյց
տուեց դրանց տեղը, հինգ պատկեր: Յետագայում, 1997-2002 թթ., ութ գիտարշա-
ւի ընթացքում ինձ յաջողուեց յայտնաբերել, քարտեզագրել ու լուսանկարել մօտ
130 ժայռապատկեր, Ագարակ եւ Աղւանատուն գիւղերի միջեւ: Ժայռապատկեր-
ների հարեւանութեամբ կան վաղբորոզէպարեան ընկատողիի աւերակներ եւ
դամբարանադաշտ: Երկու կ'մ հիւսիս Ագարակի պաշտամունքային համալիրն է:
Նորոյայտ այս ժայռապատկերախումբն ինչ-որ հրաշքով հագարաւոր տարիներ

չակ¹¹⁰, Գեղամաւան¹¹¹, Շիրակի մարզում¹¹², Զիթհանքով¹¹², Անիպեմ-
զա¹¹³, Լոռու մարզում¹¹⁴, Նեղոց¹¹⁴, Կողէս¹¹⁵, Լոռիքերդ¹¹⁶, Տաւուշի
մարզում¹¹⁷, Գօշ¹¹⁷, Կոտայքի մարզում¹¹⁸, Զովունի¹¹⁸, Պտղնի¹¹⁹, Բա-
լահովիտ¹²⁰, Բջնի¹²¹, Գեղարդ¹²², Գեղամայ. լեռներ¹²³, Գեղարքու-

պահպանուել է բազում արշաւանքների խաչմերուկ այս՝ համեմատաբար ցածրա-
դիր հարթավայրում:

- ¹⁰⁹ ՅՈՒՆԵՍԿՈՒՄԵԱՆ Մ. Փ., Ագարակի ժայռափորագրութիւնները.- Լրաբեր ՀԳ.
1990, թիւ 1, էջ 70-77: 2001 թուականից պեղում է ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ
ազգագրութեան ինստիտուտի Պաւել Աւետիսեանի ղեկավարած արշաւախումբը:
- ¹¹⁰ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Յ. Ա., Հայաստանի մայրաքաղաքում մշակոյթի նոր յուշաբ-
ձաններ.- Պատմաբանասիրական հանդէս, 1969, թիւ 3, էջ 192:
- ¹¹¹ Նորայայտ գունանկար անձաւային պատկերներ են, 20-25 հատ, գտնուում են Քա-
սախ գետի կիրճում, Սաղմոսավանքի դիմաց: 2002 թուականից պեղում է հաւ-
ֆորմի արշաւախումբը:
- ¹¹² ԲԱՐՈՒՈՒԴԱՐԵԱՆ Ս. Գ., նշ. աշխ., էջ 45-47, ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Յ. Ա., նշ. աշխ.,
էջ 192:
- ¹¹³ Հաղորդեց անձաւագէտ Արմէն Գեորգեանը, 2001 թ.:
- ¹¹⁴ Հնագէտ Վարշամ Աւետեանը 2002 թ. մարտի 4-ին ինձ հաղորդեց, որ Նեղոց
գիւղից ոչ հեռու նկատել է 15-20 ժայռապատկեր: Գիւղը Դեբեդ գետի աջ ա-
փին է, Ախթալա երկաթուղային կայարանից 1,5 կմ արեւմուտք: Տե՛ս նաեւ
ՀՀՇՏԲ, հտ. 3, Երեւան, 1991, էջ 975:
- ¹¹⁵ ՏՕՆԱԿԱՆԵԱՆ Յ. Հրայրի, ԹՈՒՍԱԹԵԱՆ Կ, Կը խօսե՞մ արդե՞հոք Բարերը.-
Զուարթնոց, 1991, թիւ 4, էջ 31-34:
- ¹¹⁶ Գիտաժողովում զեկուցման ժամանակ տեղեկացրեց հնագէտ Սեդա Դեւեջեանը,
2001 թ.:
- ¹¹⁷ Վանքից մօտ մէկ կմ հարաւ-արեւմուտք, դաշտերում, կա 6-7 ժայռապատկեր:
Նկատել է հնագէտ Վարշամ Աւետեանը, 2002 թ.:
- ¹¹⁸ Կարմիր բերդի տարածքում են, Երեւանից հիւսիս: Տեղը ցոյց է տուել է հնա-
գէտ Բորիս Գասպարեանը, 1992 թ.:
- ¹¹⁹ Զ դարում կառուցուած Պտղնավանքի հարաւահայեաց պատին մի քանի արե-
ւանշան կա: Նկատել է ճարտարապետ Սուրէն Պետրոսեանը, Սրանք հին, «դա-
սական» ժայռապատկերներ չեն, սակայն վկայութիւն են վաղ միջնադարում ժայ-
ռապատկերման աւանդոյթների յարատեւման:
- ¹²⁰ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ ԱՇ., Օձապատկեր տապանաքարեր.- Մշակոյթ, 2.3.1990, էջ 99:
- ¹²¹ Եղջերուի փորագրութիւն է, Գրիգոր Մագիստրոսի պատուէրով 1031 թ. կա-
ռուցուած Ս. Աստուծածին եկեղեցու մուտքի աջ պատին: Սա նոյնպէս միջնա-
դարեան ժայռապատկերման աւանդոյթների վկայութիւն է:
- ¹²² Գեղարդավանքի կամարակապ մուտքի ձախ կողմում, խոշորաչափ սրբատաշ քա-
րաբեկորի արեւելահայեաց նիստին մարդանման գծապատկեր է: Փորագրութիւն-
ները նկատել է երկրաբան Յ. Տօնալեանը, 1991 թ.:

նիքի մարզում՝ Լճաշեն¹²⁴, Գեղամայ լեռների լճահայեաց լանջեր¹²⁵, Վարդենիսի լեռներ¹²⁶, Վարդենիկ¹²⁷, Սեւաար¹²⁸, Վարդենիսի լեռնանցք¹²⁹, Այրբ եւ Ներքին Շորժա (Բեթի)¹³⁰, Սիւնիքի մարզում՝

¹²³ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Յ. Ա., նշ. աշխ., էջ 194-200, նոյնը, Ժայռապատկերների դասակարգման մի քանի նախնական տուեալներ.- Լրաբեր ՀԳ. 1970. Թիւ 9, էջ 54-70, ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Յ. Ա., ԻՍՐԱԵՆԼԵԱՆ Յ. Ռ.- Գեղամայ լեռների Ժայռապատկերները, Երեւան, 1971. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Յ. Ա., Գեղամայ լեռների Ժայռապատկերները, Երեւան, 1981:

¹²⁴ Հանրայայտ հնավայրի կենտրոնական մասում կան 6 եւ 2 փոսիկանոց անցքաշարեր: Նկատել է հնագէտ Վարշամ Աւետեանը, այդ մասին նա տեղեկացրեց ինձ 2002 թ. մարտի 4-ին:

¹²⁵ Զարդար, Փոքր Սպիտակասար եւ Արխաշան լեռների միջեւ 1997 թ. յայտնաբերել ենք մի քանի Ժայռապատկեր:

¹²⁶ «Վարդենիսի Ժայռապատկերներ» արտայայտութեան առթիւ. միմեանց գրեթէ շարունակութիւն կազմող Գեղամայ եւ Վարդենիսի լեռնաշղթաներում 1963 - 83 թթ. ճարտարապետ Ս. Պետրոսեանը յայտնաբերել եւ արտանկարել է հազարաւոր Ժայռապատկեր, չնչելով, սակայն, իւրաքանչիւր յուշարձանի տեղը, դոն՝ ըստ լեռնաշղթայի: Պատկերների մեծագոյն մասն առայսօր հրատարակուած է: Այն, որ նրա յայտնաբերածներից մօտ 1000-ը Գեղամայ լեռներում են, վկայուած է 1986 - 2002 թթ. իմ գիտարշաւների ընթացքում իրականացրած հաշուառմամբ եւ արուած աւելի քան 2000 Ժայռապատկերի լուսանկարով: Ուստի, մինչեւ Վարդենիսի լեռներում իրականացուելիք մանրազնին որոնումները, դժուար է որոշակիութեամբ նշել Վարդենիսի լեռների Ժայռապատկերների քանակը: Նշեմ, այնուամենայնիւ, որ ըստ Ս. Պետրոսեանի, իր յայտնաբերածների մօտ մէկ երրորդը Վարդենիսի լեռներից են:

¹²⁷ Մի քանի Ժայռապատկեր կայ Վարդենիկ գիւղի մօտի «Աւերակներ» բրոնզեդարեան բնակատեղիի մօտ (ԲԱՐՈՒԴԱՐԵԱՆ Ս. Գ., նշ. աշխ., էջ 43-44, Գ. Հ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ, Սեւանի աւազանի կիկլոպեան ամրոցները, Երեւան, 1968, էջ 40):

¹²⁸ Աստղագիտական կենտրոնի մնացորդներ են, կայ 14 Ժայռապատկեր: Ցայտնաբերել է Ս. Պետրոսեանը, 1965 թ., Գեղարքունիքի մարզի Գեղհովիտ գիւղից 8 կմ հարաւ, 2650 մ բարձրութեամբ: Առաւել աչքի ընկնող պատկերները յետագայում հրատարակուել են Յ. Ա. Մարտիրոսեանի՝ Ժայռապատկերների վերաբերեալ բոլոր գրքերում: Աշխարհահռչակ այս յուշարձանին անդրադարձել է նաեւ հայ աստղագիտութեան պատմաբան Բեմիկ Թումանեանը, 1997 թուականից՝ նաեւ տողերիս հեղինակը:

¹²⁹ Խոշոր չափի գետնատարած հարթ քարասալեր են, 17 հատ, հարիւրաւոր տարաչափ օղակաձեւ փորագրութիւններով ու դժերով: Ցայտնաբերել է Ս. Պետրոսեանը, 1966 թ., Վարդենիսի լեռնանցքի (Սուլեմ / Սելիմ) բարձրագոյն մասում, Մարտունի - Եղեգնաձոր ճանապարհի հարեւանութեամբ, 2400 մ բարձրութեամբ:

Ուխտասար, Զերմաշուր, Կարկառ, Մուրադ սար¹³¹, Զորացքար¹³², Քարաշեն¹³³, Նաւասար¹³⁴, Քարվաճառի շրջանում՝ Սեւ լիճ, Զալիկ լիճ, Եռակատար¹³⁵, Ալ լճի շրջակայք, Իշխանասար¹³⁶ եւ այլն:

Արցախի Հանրապետութիւնում ժայռապատկերներ կան Շուշի քաղաքի մօտ¹³⁷:

Զաւախքում ժայռապատկերներն Ախալքալաքի մօտ են:

Հայաստանի շրջակայքում ժայռապատկերներ կան Վրաստանի Հիւսիսում՝ Մզվիմեւի հնավայրում¹³⁸:

Դրանց՝ աստղագիտական քարտեզ ծառայած լինելը նշել է Բ. Թումանեանը: 1995 թ. մշակել էմ դրանց թուագրման աստղագիտական մեթոդ, որը 300 տարուայ ճշտութեամբ ցուցանում է յուշարձանի տարիքը՝ մ.թ.ա. 26-դար:

¹³⁰ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Թ. Ա., նշ. աշխ., էջ 194, ՀՀՇՏՔ, հտ. 2, Երեւան, 1988, էջ 34, հտ. 4, Երեւան, 1998, էջ 151:

¹³¹ ԿԱՐԱԽԱՆԵԱՆ ԳՐ. Թ., ՍԱՖԵԱՆ Պ. Գ., Հայաստանի հնագոյն պատմութեան նորայայտ յուշարձաններ.- Սովետական արուեստ, 1967, թիւ 1, էջ 31-38, ԿԱՐԱԽԱՆԵԱՆ ԳՐ. Թ., ՍԱՖԵԱՆ Պ. Գ., Հայաստանի հնագոյն պատմութեան նորայայտ յուշարձաններ.- Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1969, թիւ 1, էջ 275-83, ԿԱՐԱԽԱՆԵԱՆ ԳՐ. Թ., ՍԱՖԵԱՆ Պ. Գ., Սիմիֆի ժայռապատկերներ, Երեւան, 1970:

¹³² Սիւրանից 3 կմ հիւսիս գտնուող եզակի այս յուշարձանախմբի (հնագոյն աստղագիտարան, ուսումնական կենտրոն) տարածքում, ուղղաձիգ կանգնեցուած կենտրոնական քարաբեկորներից մէկի հիմքում 2000 թ., արեւելագէտ Արտակ Սարգսեանի հետ նկատել ենք շրջանաձեւ դասաւորուած փոսիկախումբ: Կայ այժմ յիշեցնող հողմահարուած մի ժայռապատկեր՝ 300 մ հարաւ, «Քարհանք» ձորում:

¹³³ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Թ. Ա., նշ. աշխ., էջ 194, ՀՀՇՏՔ, հտ. 2, էջ 34:

¹³⁴ ԱՅՎԱԶԵԱՆ Ա. Ա., Նաւասարի ժայռապատկերները.- Լրաբեր ՀԳ, 1981, թիւ 2, էջ 45-53, նոյնը, Նախիջևանի կոթողային յուշարձաններն ու պատկերաքանդակները, Երեւան, 1987:

¹³⁵ Քելքաշար.- Աղբրեջանական սովետական հանրագիտարան, հտ. V, Բաքու, 1981, էջ 334, ՍԻՄՈՆԵԱՆ Թ., Քարվաճառի (Քելքաշար) շրջանի յուշարձանների քարտեզը, Երեւան, 1996, ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ Ս. Գ., Հայ մշակոյթի յուշարձանները Խորհրդային Աղբրեջանի բռնակցուած շրջաններում, Երեւան, 1999, էջ 14, 75-76:

¹³⁶ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Թ. Ա., նշ. աշխ., էջ 194:

¹³⁷ Հնակենդանաբան Սոմա Մեփումեանը 1990 թ. ինձ տեղեկացրել էր, որ քաղաքի շրջակայ անտառներում տեսել է մի քանի այժպատկեր, ի դէպ, այդտեղ կան շատ անձանքեր:

¹³⁸ Կովկասեան լեռների հարաւային լանջերին է, Ռիոն գետի վերին հոսանքում, Զիաթուր քաղաքից 35 կմ հիւսիս, տե՛ս ЗАМЯТИН С. Н., Палеолитические на-

Աբխազիայում ժայռանկարներ կան Գուլարապ հնավայրում – Ադցա անձաւում¹³⁹:

Դադստանում շատ ժայռապատկերներ կան՝ Կապչուգայ, Բուլնա-կակ եւ մօտ 20 այլ հնավայրերում¹⁴⁰:

Ադրբեջանի ներկայ տարածքում նշանաւոր Քոբստանն է (Կաբրիստան)¹⁴¹, բաղկացած Գրման լեռ, Զինգիր լեռ, Մեծասար եւ Փոքրասար հնավայրերից: Փորագիր պատկերներ կան նաեւ Ափշերոն թերակղզում¹⁴²:

Մեծ Հայքում եւս, որքանով որ ուսումնասիրուած է, կան շատ հնավայրեր. Երզնկայի մօտ, Կարին¹⁴³, Կաղզվան¹⁴⁴, Յոլակերտ, Վանի

весы Мгвимеви, близ Чинатры.- Советская Археология, III, 1937, էջ 57, **ФОРМОЗОВ А. А.**, Очерки по первобытному искусству, Москва, 1969, էջ 26:

¹³⁹ Անձաւը Նոր Աֆոնից 5 կմ հիւսիս է. Փսիրցիա գետի մօտ, տե՛ս **СОЛОВЬЕВ Л. Н.**, Надписи и изображения грота Агня у селеня Анухва Абхазская.- МИА, թիւ 79, 1960, **ФОРМОЗОВ А. А.**, նշ. աշխ. էջ 26:

¹⁴⁰ **МАРКОВИН В. И.**, Наскальные изображения в предгорьях Северо-Восточного Дагестана.- Советская Археология, 1958, թիւ 1.147-62, **ФОРМОЗОВ А. А.**, նշ. աշխ. էջ 26:

¹⁴¹ Հիմնականում քարահատ ժայռապատեր են, հաշուրուած է մօտ 750 հատ՝ մինչեւ 3000 պատկերով: Հնավայրը գտնոււմ է Բաքուից 60 կմ հարաւ, յայտնաբերուել է 1939 թ., 1966 թռականից պետական արգելոց է դարձել, գործում է մի քանի գիտաշխատող ունեցող գիտական խումբ: Տե՛ս **ДЖАФАРЗАДЭ И. М.**, Наскальные изображения Кобыстана в Азербайджанской ССР.- Труды Музея истории, Баку, 1957, **ФОРМОЗОВ А. А.**, նշ. աշխ. էջ 26-47:

¹⁴² Քարահատ պատկերներ են սալաքարերի վրայ, բաւական վնասուած: Յայտնաբերուել են 1963 թ., Տե՛ս **ФОРМОЗОВ А. А.**, նշ. աշխ. էջ 26, 48:

¹⁴³ 15 մ երկարութեամբ «Ջուննի» անձաւում կայ 50 նշանագիր եւ պատկեր: Յայտնաբերել է ասուրագէտ Հիւրման Վարիմ, 1965 թ. (**VARY H.**, Altürkische Felszeichnungen in Nordostanatolien.- Ural-Altäische Jahrbücher, Bd. 40, Heft 1-2, Bochum, 1966, **KOŞAY H. Z.**, Anadolu'da kayalarla hakkedilmiş eski Türk işaretleri. Türk Etnografya, XI, Ankara, 1968, **UYANIK M.**, Petroglyphs of South-eastern Anatolia. Asiatic rock paintings and petroglyphs, 1974, Graz, էջ 24-25, **ERZEN A.**, Eastern Anatolia and Urartians, Istanbul, 1979, էջ 11, **KOŞAY H. Z.**, Erzurum ve Çevresinin dip Tarihi, Ankara, 1984, էջ 132-34): Գտնոււմ է Ծարիանի լեռնաշղթայի արեւմտեան մասի հարաւում. Արածանիի աջ վտակ Ունուս գետի Դալառ (այժմ՝ Գյոքսուլ) վտակի ձախ կողմում: Տեղանքի բարձրութիւնը 2300 մ է: Հնավայրը Ունուսից 45 կմ արեւելք է, Կարինից՝ 90 կմ հարաւ-արեւելք, Մեծ Հայքի Տուրուքերուան աշխարհի 7-րդ՝ Տուարածատաի գաւառում (կամ 8-րդ՝ Դալառ գաւառում, տե՛ս ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՅԱՆ Բ.

չրջակայքում՝ Անձաւ¹⁴⁵, Փական¹⁴⁶, Բուլթ¹⁴⁷, Մերվանէ¹⁴⁸, Տիրշին¹⁴⁹, Նաւ¹⁵⁰, Փրերեշան¹⁵¹, Զողա լեռներում՝ Գեւարուկ¹⁵², Սաթ¹⁵³, Սեւ-

Յ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, Երեւան, 2001, էջ 231), այժմ Բայրի կոչուող գիւղից 4 կմ արեւելք:

- ¹⁴⁴ Կայ միջինքարիզարեան շրջանի մի քանի ժայռապատկեր, որոնցից առաւել նշանաւորը «Գրման քար» անձաւում է՝ 7,1 x 2,2 մ չափսի եւ 86 պատկերով: Սրա մօտի մի այլ, «Բուրքանաղա» կոչուող անձաւում եւս հնագոյն պատկերներ կան: Յայտնաբերել է ուսուցիչ Մուստաֆա Թուրանը, ուսումնասիրել՝ հնագէտ Բըլըք Բյոքբեմը, 1965 թ. (KÖKTEN İ. K., (վերնագիրը չի նշուած, հաւանաբար՝ հաղորդագրութիւն).- Yeni Gazete, Istanbul, 16th February, 1966, նոյնը, Yazılıkaya'da ve Kurbanaga Mağarasında (Kars-Camışlı) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri.- Kars Eli, yıl 2, Թիւ 20, 1966, էջ 3-16, նոյնը, Kars Çevresinde Diptarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri.- Atatürk Konferansları 1971-72 (V), 1975, էջ 95-104, UYANIK M., նշ. աշխ., էջ 24, ERZEN A., նշ. աշխ., էջ 11, KARPUZ H., Camuşlu'da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri.- Bilim ve Teknik, 112, 1977, էջ 1-6): Գտնւում է Սուրբ Խաչ լեռան (3138 մ) հարաւ-արեւելեան ստորոտում, Արաքսի մի ձախ վտակի աջ կողմում: Հնավայրը կազմվանից 17 կմ գրեթէ արեւմուտք է, Սարիզամիշից՝ 35 կմ հարաւ-արեւելք, Կարսից՝ 45 կմ հարաւ, Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի 5-րդ՝ Արշարունիք գաւառի արեւելքում գտնուող Գոմշուտ գիւղի մօտ (այժմ Թարգման-ուած է Camışlı):

- ¹⁴⁵ Կայ մօտ 20 հակայակերտ փորագիր ակօսապատկեր: Գտնւում են վան եւ Արճակ լճերի միջեւ քաղաքից հիւսիս-արեւելք, հարթավայրում, բխայնական ամրոցի տարածքում, ուր կան նաեւ Մենուա Ա-ի մի քանի սեպագիր արձանագրութիւններ (BELLI O., The capital of Urartu, Van, Eastern Anatolia, Net turistik Yayınlar A. Ş, Istanbul, 1989, էջ 8-13, նոյնը, The Anzaf Fortress and the Gods of Urartu, Istanbul, 2000, էջ 9, 16-17): Հնավայրը Մեծ հայքի Վասպուրական աշխարհի 2-րդ՝ Տոսպ գաւառի հիւսիսում է:

- ¹⁴⁶ Կայ մօտ 10 ժայռապատկեր: Յայտնաբերել է Մեվլիթ Օֆայերը, 1970 թ. յունիսին (UYANIK M., նշ. աշխ., էջ 25-26, 76-77): Գտնւում են Կուհ լեռնաշղթայի արեւելեան վերջնամասում, Արաքսի աջ վտակ Կոտոր գետի եւ վանայ լիճ թափուող Հայոց ձոր գետի Կուղան վտակի ակունքների շրջանում, Կոտոր լճից մօտ 8 կմ հարաւ-արեւելք: Հնավայրը վանից մօտ 45 կմ արեւելք է, Վասպուրական աշխարհի 21-րդ՝ Կրճունիք (հնագոյն ձեւն է՝ Կորտիճունիք) գաւառի արեւմուտքում, Փական գիւղից հարաւ-արեւմուտք: Գիւղից հարաւ, մօտ 45 ըոպէ քայլի հեռավորութեամբ, բլրի վրայ Աշոտակերտ կամ Աշոտի դուռ ամրոցն է:

- ¹⁴⁷ Կայ մօտ 150 անձաւապատկեր, հիմնականում պարող դիցուհիների, ուստի այժմ անուանուել է «Կոյսերի անձաւ»: Յայտնաբերել է հնագէտ Օֆայ Բելլիմ, 1970 թ. հոկտեմբերին (UYANIK M., նշ. աշխ., էջ 26, 77, BELLI O., Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler. Van - Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri.- Tarih Dergisi, 28-29, 1975, էջ 1-40, նոյնը, New Light on the Earliest Art of Anatolia: Kızların

լեռ¹⁵⁴, Կորդուքում¹⁵⁵ Ալկի¹⁵⁵, Արարադ լեռ¹⁵⁶, Հայոց Միջագետքում¹⁵⁷ Դէմիր-կապ¹⁵⁷, Կոմագէնէում¹⁵⁸ Ադըյաման¹⁵⁸, Կիլիկիայից հարաւ՝ Լաթաքիա, Քեսաբ¹⁵⁹ եւ այլն:

աստուած Տիրի անունը: Տիր դիցանունն ուղղակիօրէն կապւում է այս հնավայրի ժայռապատկերներում առատօրէն հանդիպող բազմաթիւ նշանագրերի՝ գրի նախնական ձևերի առկայութեան հետ:

- ¹⁵⁰ Կայ 22 փորագիր ժայռապատկեր: Յայտնաբերել է ուսուցիչ Հալիլ Ջարֆչիւն, 1970 թ. գարնանը (UYANIK M., նշ. աշխ., էջ 77-78): Գտնւում են Ագարակի լեռնաշղթայի արեւմտեան մասի հիւսիսային ստորոտում, Ջերմ (Արեւելեան Տիգրիս) գետի ակունքների շրջանում, ձախ ափից մօտ 3 կմ հեռավորութեամբ: Հնավայրը Վանից մօտ 70 կմ հարաւ է, Մոկսից՝ 33 կմ հարաւ-արեւելք, Շատախից՝ 18 կմ հարաւ, Վասպուրական աշխարհի 12-րդ՝ Տրպատունիք գաւառի արեւմուտքում, Նառ գիւղի շրջակայքում: Գիւղից 7 կմ հիւսիս-արեւմուտք վաղմիջնադարեան Ջուլլ ամրոցն է (աւերուել է 1442 թ.):

- ¹⁵¹ Ըստ տեղեկութիւնների, Նառից 3 ժամ քայլքի հեռավորութեամբ (մօտ 10-15 կմ) դէպի արեւմուտք, Փրերեշան կոչուած գիւղի մօտ եւս պատկերներ կան (UYANIK M., նշ. աշխ., էջ 79):

- ¹⁵² Կայ 1124 ժայռապատկեր, որոնցից 52-ը յայտնաբերուել են 1956 թ., 502-ը՝ 1968 թ.. Մ. Ույաւըքի եւ աստորիացի երկրաբան Վիլիլմ Բրեհի կողմից (FRESH W., UYANIK M., Hakkari-Sat daglarında, Gevaruk vadisi içinde bulunan Kaya resimleri hakkında tebliğ (Felszeichnungen im Südostanatolien).- BTTK, XXI, 1957, թիւ 84, էջ 621-23, UYANIK M., Türkiye'nin ..., էջ 93-96: 1968 թ. անգլիացի լեռնագնացներն այստեղ յայտնաբերել են եւս 570 ժայռապատկեր (ROYLE J. B., Description of Gevaruk Carvings; Central Council of Physical Recreation. 15. Fairway Keyworth Nottinghamshire, England, 1968): Այս հնավայրի մասին տե՛ս UYANIK M., նշ. աշխ., էջ 66-75, ANATI E., Anatolia's Earliest Art.- Archaeology, հտ. 21, 1968, թիւ 1, էջ 22-35, ERZEN A., նշ. աշխ., էջ 12-13: Գտնւում են Ջողա լեռնաշղթայի Սաթ լեռնագագաթից (3794 մ) 3 կմ արեւելք, Գեւարուկ լճի եւ դրանից ակունքովո՞ղ՝ Մեծ Զաւի ձախ վտակ Սաթ գետի ափերին: Հնավայրը Մեծ Հայքի Կորճայք աշխարհի (հնագոյն ձեւն է՝ Կորտիճայք) 9-րդ՝ Կարթունիք գաւառի արեւմուտքում է:

- ¹⁵³ Կայ 25 ժայռապատկեր: Եայտնաբերել են գերմանացի լեռնագնացները, 1968 թ. (THOMA H., Berde am Rande von Eden. Alpenvereins-Jahrbuch des DAV, München, 1970): Գտնւում են Սաթ լեռան հիւսիս-արեւելեան լանջի Սաթ լճից հիւսիս: Հնավայրը Կարթունիք գաւառի արեւմուտքում է: Այս մասին տե՛ս UYANIK M., նշ. աշխ., էջ 66-75, նաեւ՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Թ. Ա., ԻՄՐԱՅԷԼԵԱՆ Թ. Ռ., նշ. աշխ., էջ 24:

- ¹⁵⁴ Գտնւում է Զարասպ լեռից արեւմուտք, Մեծ Զաւ գետի մի այլ ձախ վտակի աջ կողմում: Հնավայրը Մեծ Հայքի Մարաց Ամուր աշխարհի 1-ին՝ Նիխորական գաւառի հիւսիս-արեւելքում է, այժմեան Բեսուսուն գիւղի կամրջի մօտ (ՍՅԱ-

NIK M., նշ. աշխ., էջ 21): Մօտ 35 կմ հեռավորությամբ, ներկայիս Իրաքի հիւսիսում, հուշակաւոր Շանիդար միջինքարէզարեան հնավայրն է:

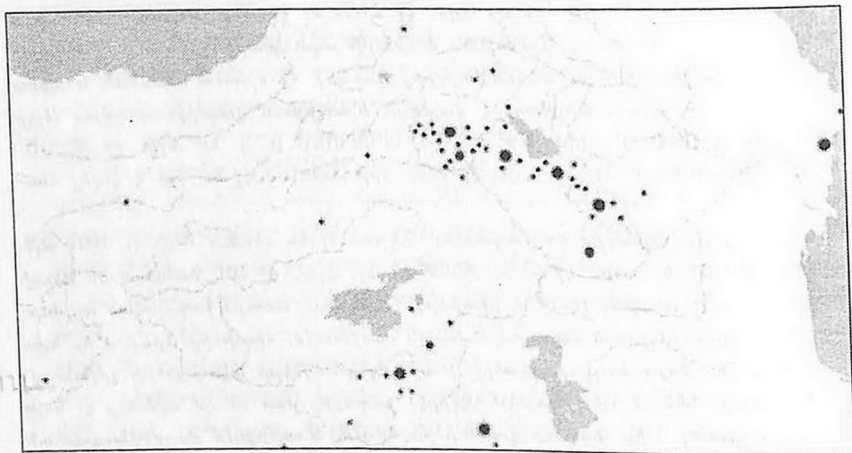
- 155 Կայ 2,6 x 1,25 մ չափսի մի քարասալ. որ նման է Թաքթուսի գանձի տեղը նշող գծագրի: Յայտնաբերել են Մ. Ուլյանընը եւ հնագէտ Մեհմետ Օզդողանը, 1967 թ. սեպտեմբերին (UYANIK M., նշ. աշխ., էջ 23-24 եւ էջ 30-ի քարտեզը): Գտնուում է Տիգրիսի ձախ վտակ Արեւելեան Խաբուրի ակունքների շրջանում: Հնավայրը Կորճայք աշխարհի 2-րդ՝ Վերին Կորդրիք գաւառի հիւսիսում, այժմեան Մեզրես գիւղից արեւմուտք, Փիլթագիրէ վայրում: Մօտեցում վաղմիջնադարեան Ալկի ամրոցն է (ԽՈՐ., Բ գիրք, ԾԳ, էջ 183, ԵՐԵՄԵԱՆ Ս. Տ., նշ. աշխ., էջ 32, ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ Բ. Յ., նշ. աշխ., էջ 275), որի անունով էլ կարելի է կոչել հնավայրը:

- 156 Կայ մի քանի փորագիր ժայռապատկեր: Նկատուել են դեռեւս 1945 եւ 1967 թթ. (UYANIK M., նշ. աշխ., էջ 83-86, ALOK E., նշ. աշխ., էջ 20): Գտնուում են Ջուզի լեռնաշղթայի Արարազ (214 մ, բիւյներէն՝ Արարառ, ասուրաբաբելական աղբիւր ներում՝ Նիբուր) լեռան հարաւ-արեւմտեան ստորոտում, հիւսիսից Տիգրիս եւ նրա ձախ վտակ Փոքր Խաբուր գետերը թափուող վտակների ակունքների շրջանում: Հնավայրը Բզարդէ (յետագայում՝ Զզիդէ) քաղաքից մօտ 35 կմ արեւելք է, Կորճայք աշխարհի 1-ին՝ Կորդուք գաւառի հարաւում: Մօտեցում վաղմիջնադարեան թման ամրոցն է: Տե՛ս ԵՐԵՄԵԱՆ Ս. Տ., նշ. աշխ., էջ 53, ՅԱՐՈՒԹԻԻՆԵԱՆ Բ. Յ., նշ. աշխ., էջ 276-278:

- 157 Գտնուում է ժամանակակից Սիրիայի տարածքում: Յայտնաբերուել են մինչեւ 1922 թ., Տուռ-Աբդին լեռների արեւելեան մասի հարաւային ստորոտում: Հնավայրը Բզարդէից՝ մօտ 50 կմ հարաւ-արեւմուտք է, Մծբինից մօտ 55 կմ արեւելք, Ենգուրից՝ 70 կմ հիւսիս, Մեծ Հայքի Միջագետք Հայոց աշխարհի 2-րդ՝ Արուստան գաւառի հիւսիս-արեւմուտքում BOSSERT H. TH., *Altysrien, Tübingen*, 1951, էջ 46, 207-8, նկ. 687-97, Տե՛ս ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ Բ. Ա., ԻՄՐԱՅԷՆԼԵԱՆ Բ. Ռ., նշ. աշխ., 24:

- 158 Կայ մի քանի հնագոյն անձաւապատկեր: Յայտնաբերել են Ֆրանսիացի հնագէտ Ե. Պիտտարը եւ թուրք հնագէտներ Շեվքեթ Բանսուն եւ Համիտ Բոշայը, 1938 թ. (PITTARD E., *Gravures rupestres en Anatolie.- Archives Suisses d'Anthropologie générale*, tome VII, թիւ 1, Geneve, 1938, էջ 187-190, KANSU A., *Insanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler.- BTTK*, XIII, 1946, (BOSSERT H. TH., նշ. աշխ., էջ 46, 207-15, նկ. 686: Գտնուում են Ադրյամանից մօտ 2 կմ հիւսիս, Փիրին վայրի Փալանլը անձաւում, Եփրատի աջ վտակներից մէկի աջ ափից 5 կմ արեւմուտք: Տե՛ս նաեւ ՍԱՐԴԱՐԵԱՆ Ս. Յ., Նախնադարեան հասարակութիւնը Հայաստանում, Երեւան, 1967, էջ 118, ANATI E., նշ. աշխ., էջ 22-35, UYANIK M., նշ. աշխ., էջ 18, ERZEN A., նշ. աշխ., էջ 11: Մօտեցում, մօտ 50 կմ գրեթէ հիւսիս-արեւելքում, Հին Աշխարհի ութերորդ հրաշալիքներից մէկն է՝ Կոմագէնի Անտիոքոս Ա. Երուսաղեմի արքայի, մ.թ.ա. 40 թ. Կիլիկեան Տաւրոսի Նեմրուժ լեռան վրայ կառուցած դամբարան-սրբավայրն է:

Մեծ Հայքից հարաւ եւս ժայռապատկերներ կան Նինոէ¹⁶⁰ աւերակների մօտ, Պաղեստինում՝ Գեզեր եւ Մեզիդդո (Արմագեդ-դոն)¹⁶¹, Յորդանանում՝ Պետրա¹⁶², Քիրվա¹⁶³, Արաբական թերակղզու հարավում՝ Հոլբեյդա եւ Հոլգա¹⁶⁴ եւ այլն:

Նկար 33

բ) Ժայռապատկերներ կան, մասնաւորապէս, Մեսրոպ Մաշտոցի գործունէութեան վայրերում՝ Գողթնում (Նաւասար), Արագա-

¹⁵⁹ Գտնուում են Միջերկրականի ափից մօտ 5 կմ արեւելք, Օրոնտեսի գետաբերանից 13 կմ հարաւ, Անտիոքից 35 կմ գրեթէ հարաւ-արեւմուտք, Լաթաքիայից 50 կմ գրեթէ հիւսիս (ըստ արաբագէտ Նուբար Չալըմեանի բանաւոր հաղորդման, 17 յուլիսի 1998 թ.):

¹⁶⁰ Գտնուում են Ժամանակակից Իրաքի տարածքում՝ Մոսուլից 15 կմ հիւսիս-արեւելք (ըստ Ն. Չալըմեանի հաղորդման):

¹⁶¹ Գտնուում են Երուսաղէմից արեւմուտք եւ դէպի հիւսիս: Յայտնաբերուել են մինչեւ 1912 թուականը (Գեզեր) եւ մինչեւ 1938 թ. (Մեզիդդո, տե՛ս BOSSERT H. TH., նշ. աշխ., էջ 83, 314-15, նկ. 1057-61, էջ 124-ի քարտէզը): Յ. Ա. Մարտիրոսեան, Յ. Ռ. Խորայէլեան, նշ. աշխ., էջ 24:

¹⁶² Գտնուում են Նաբաթէյաում (BOSSERT H. TH., նշ. աշխ., էջ 93, էջ 125 եւ 127-ի քարտէզները):

¹⁶³ Յայտնաբերուել են մինչեւ 1938 թ.: Միջինբարէդարեան ժամանակաշրջանի պատկերներ (BOSSERT H. TH., նշ. աշխ., էջ 94, 355-365, նկ. 1223-30, էջ 128-ի քարտէզը): Տե՛ս նաեւ «Յորդանան».- ՀՄՀ, հտ. 6, 1980, էջ 588, «Իորդանի».- Большая советская энциклопедия, հտ. 10, Москва, 1972, էջ 386:

¹⁶⁴ Գտնուում են Ժամանակակից Եմենի տարածքում (BOSSERT H. TH., նշ. աշխ., էջ 97, 128, 365, նկ. 1257-58, էջ 128-ի քարտէզը:

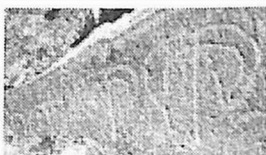
ծոտնում (Ոսկեհատ, Օշականից 5 կմ արեւմուտք), ինչպէս նաեւ Արցախում (Շուշի), գուցէ եւ՝ Տարօն աշխարհում:

դ) Մեծ է ժայռապատկերների խմբայնութեան աստիճանը թիւը պատկերախմբում:

դ) Մեծ է նշանների թիւը ժայռապատկերներում:

ե) Նշանների շարքում մեծ մաս են կազմում տառանմանները:

զ) Տառանման նշանները դրսեւորում են միեւնոյն նշանի բազմաթիւ ոճական տարբերակներ, այսինքն, առկայ է որոշակի կենտրոնացում տուեալ նշանի միջին տեսքի շուրջ կամ անցումային ու զարգընթացային շարքեր:

Նկար 34

Նկար 35

է) Տառանման նշանները որոշակի կենտրոնացում են դրսեւորում յայտնի որեւէ առարկայի, կառույցի, երեւոյթի, կենդանու կամ մարդու մարմնի տարբեր մասերի, ձեւերի, դիրքերի ու վիճակների միջին պատկերակերպի շուրջ. այսինքն, այդ իրողութիւնների գծազիր արտայայտութիւնն են (նկ. 36-39):

Նկար 36

Նկար 37

Նկար 38

Նկար 39

ը) Կան բազմաթիւ միջանկեալ, գուցէ անցումային ու զարգըն-
թացային տարբերակներ տառաձեւերի միջեւ: Դրանց մի մասը նը-
մանում է այլ, մասնաւորապէս՝ յունական, լատինական, վրացական,
աղուանական տառերին (նկ. 40, 41):

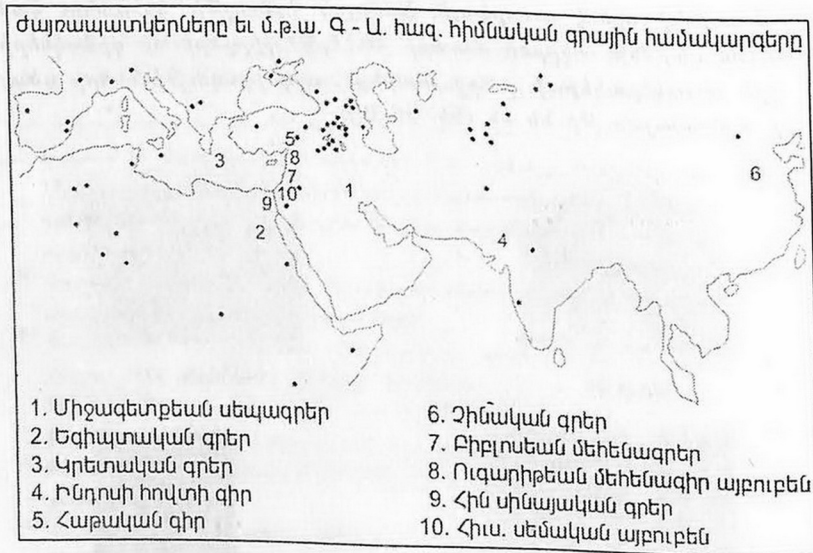

Նկար 40

Նկար 41

Եւ վերջապէս, ժայռապատկերային մշակույթի համաշխարհային
տարածման իմ ուրուագծած քարտէզից երեւում է, որ հայոց դէպ-
քում գրի ծննդեան կամ ձեւաւորման օջախը միաժամանակ եւ ժայ-
ռապատկերման օջախ է, ինչը հազուադէպ է այլ ազգերի ու լեզու-
ների դէպքում:

Նկար 42

Եթէ սահմանափակուենք բոլորիս քաջ յայտնի, միայն Գեղա-
մայ եւ Սիւնեաց հնավայրերի նիւթով, արդէն իսկ կ'երեւան մի շարք

ակնառու նմանութիւններ մաշտոցեան (եւ այլ լեզուների) տառերի եւ ժառանկար տառանման նշանների միջեւ, կրկնեմ՝ համեմատում է միայն տեսքը:

Որ ժառապատկերներն տառանման նշանները գաղափարազրեր են, այլ ոչ թէ իսկական ու լիարժէք տառեր (այսինքն՝ միաժամանակ հնչիւնանիչ եւ բառակազմ տարր), պարզ երեւում է մեր հագարաւոր ժառապատկերների արդէն իսկ թուուցիկ դիտարկումից: Այն, որ նշաններն իրօք գաղափարազրեր են, ակնյայտ է, քանզի՝

ա) շատ յաճախ են հանդիպում ժառապատկերի պատկերակիր մակերեսին՝ առարկաների, երեւոյթների, կենդանիների ու մարդկանց կոնկրետ պատկերների մօտ, կրկնելով, նմանուելով կամ չնմանուելով վերջիններին: Կարեւորն այն է, որ նշանը պատկերուած է փոքր-ինչ առանձնակի, այսինքն՝ ունի որոշակի ինքնուրոյնութիւն՝ սեփական դեր ու նշանակութիւն (նկ. 43-45):

Նկար 43

Նկար 44

Նկար 45

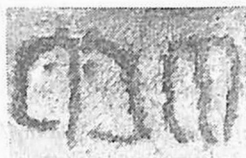
բ) Նշան ասելով ի նկատի չունեմ որեւէ կոնկրետ ու հասկանալի պատկերից մտովի անջատած ինչ-որ մաս, այսինքն՝ նշանները երբեք որեւէ կոնկրետ ու յայտնի առարկայի կամ կենդանու պատկեր կազմող տարր չեն:

գ) Նշան չեմ համարում այն անաւարտ ժառապատկերը որին մէկ-երկու գծիկ է պակասում, որպէսզի լրանայ ու պարզ երեւայ քաջ ծանօթ առարկան կամ կենդանին¹⁶⁵ (նկ. 46, 47):

¹⁶⁵ Պատկերացնենք, օրինակ, այժի սովորական գծապատկեր, որում բացակայում է առջևի երկու ոտքից մէկը: Բայց եթէ բացակայում են եղջիւրները՝ արդէն դժուար է ասել, դա աւարտուն նշան է, թէ անաւարտ կենդանապատկեր:

Նկար 46 ma 47

Նկար 48

դ) Ժայռափորագիր մակերեսին նշանները յաճախ են հանդիպում խմբերով՝ առանց վերոյիշեալ կոնկրետ պատկերներէր: Կան նաեւ միայն մէկ նշանից բաղկացած ժայռապատկերներ:

ե) Առայժմ յայտնի է ընդամէնը երկու-երեք ժայռապատկեր, որը պարունակի դէժ երկու կից կամ կցագիր տառանման նշան, այսինքն՝ չկայ տառակապակցութիւն եւ այն էլ՝ իմաստակիր՝ բառ (նկ. 48):

Սակայն, անհրաժեշտ է նշել ապագայ հետազոտութիւնների ուղղւածով կարեւորուող մի հանգամանք. թէպէտ մէկ ժայռապատկերի վրայ չկայ դէժ երկու տառանմանից կազմուած համակցութիւն, բայց դա չի նշանակում, որ պէտք է բացառել նաեւ իրար հարեւան մի քանի ժայռապատկերի իմաստակից լինելը յատկապէս, եթէ դրանք միմիայն նշաններ են պարունակում: Ասուածի լաւագոյն օրինակը Գեղամայ լեռներում է՝ 25 մ երկարութեամբ շերտաձեւ մի պատկերախումբ, բաղկացած 45 ժայռապատկերից, որոնցից լոկ մէկն է ցուցադրում կոնկրետ պատկեր՝ ցուլ (նկ. 49)¹⁶⁶: Միւս 44 ժայռապատկերի մակերեսին կայ մօտ 220 նշան, որոնցից միայն հինգն են որոշակի (կեռիսաչ ու արեւանշան, նկ. 50, 51): Մնացեալն անորոշ եւ առայժմ անհասկանալի նշաններ են, անկասկած՝ իմաստակիր, խորհրդանշաններ (նկ. 52-54): Ակամայ հակում ես կարծելու, որ ո՛չ թէ բառ, այլ ամբողջ մի նախադասութիւն կամ գուցէ էջ ես տեսնում (նկ. 55):

¹⁶⁶ Ի դէպ, զարմանալի է, բայց ցուլը փորագրուած է բաւականաչափ իրապաշտական ոճով. թերեւս կարելի էր սպասել, որ նման ամբողջովին նշանակազու խումբում ցուլն էլ պէտք է պատկերուէր խորհրդանշորէն կամ գծային-սխեմատիկ ոճով:

Նկար 49

Նկար 50

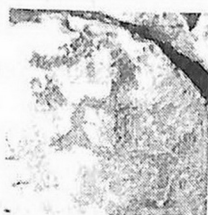
Նկար 51

Նկար 52

Նկար 53

Նկար 54

Նկար 55

Վերադառնալով մեր խնդրոյ առարկային՝ ժայռագրերի ու Մես-
րոպեան տառերի աղերսներին, նշեմ, որ միանգամայն անընդունելի
է, որ Մաշտոցը տառերը ստեղծել է յունականներէ: Տառերի՝ յու-
նականի հերթականութեամբ դասաւորուածութիւնը չափազանց թոյլ
կռուան է: Իսկ տառաձեւերի հիմքերի մի շարք ակնառու նմանու-
թիւնները (Ա - ալֆա, Բ - բետա, Գ - գամմա, Ե - էփսիլոն), խիստ
ասած, ուղղակի վկայութիւն են միմիայն նմանութեան, բայց ոչ եր-
բեք՝ փոխառման ուղղութեան: Հնդեւրոպաբանութեան եւ, ընդհան-
րապէս՝ բոլոր ճառագայթակերպ տարածումային ու պայթունային տե-
սութիւնների առանցքային գաղափարների համաձայն, եւ առհասո-
րակ, գուտ տրամաբանօրէն՝ առարկաների նմանութիւնը կամ նշման
վիճակը արդիւնք է լոկ համատեղ ծագման ու զարգընթացի:

Երկու լեզուների տառերը ոչինչ չեն ասում նաեւ ստեղծման կամ փոխառման ժամանակի մասին: Բայց անիմաստ է խօսել որեւէ երեւոյթի ծագման ժամանակի մասին՝ առանց նշելու տեղը: Տառերը լուռ են եւ ստեղծման տեղի մասին: Այստեղ է, որ հնդեւրոպաբանութեան նմանութեամբ գործում են եւ համեմատական ժառանգատկերաբանութիւնը եւ գրաբանութիւնը՝ քննելով բազմաթիւ ժայռագրեր եւ մի շարք հնագոյն լեզուների տառաձեւեր: Եգիպտական, փիւնիկեան, եբրայական, ասորական, յունական, պարսկական, հռոմէական, վրացական, աղուանական, հաբէշական, հնդկական եւ այլ ժողովուրդների ձեւաւորման տարածքներում ժայռապատկերման արուեստը զարգացած չէ, եղածներն էլ կոնկրետ են՝ ոչ խորհրդանշանակիր, եւ իբրեւ դրա հետեւանք՝ չկան տառանման նշաններ¹⁶⁷: Իմ հաշուումներով, միայն Գեղամայ եւ Սիւնեաց լեռների ժայռապատկերներում առկայ են, խիստ մօտեցմամբ, հայկական, յունական եւ լատինական եւ այլ այբուբենների 80 տառի մօտ 300 օրինակ, իսկ եթէ հաշուառել նաեւ մօտաւոր նմանութիւնները, մեծատառն ու փոքրատառը, ապա տառերի թիւը կը հասնի 120-ի, օրինակներինը՝ մինչեւ 700-ի:

Պէտք է կարծել, որ Հայաստանում ժայռագրութիւնը գոյատեւել է մինչեւ մ.թ.ա. ԺԵ - Ե. դարերը, սատիճանաբար տեղը զիջելով տաճարային մեհենադրին, օտար ու տեղական սեպագրերին, նախամշտոցեան ենթագրեալ հնչիւնագրերին ու այբուբեններին, յետագայում էլ՝ հնչիւնային օտար գրերին, որոնք տեղեկատուութեան կուտակման ու փոխանցման առաւել կատարեալ համակարգեր են¹⁶⁸:

Ժայռագրութիւնը հնդեւրոպական ընդհանուր մշակոյթի կարեւորագոյն մասերից է, ինչը բոլորն են ժառանգել, բայց այն յա-

¹⁶⁷ Չմոռանանք, որ ժայռապատկերն, ի տարբերութիւն սլապիրուսի, արմաւենու տերեւի, կաւէ սալիկի, արձանիկի, կնիքի, դրամի, մագաղաթի ու գրքի՝ անշարժ է՝ գտնուում է նոյն տեղում, քարաբեկորի երկրաբանական ձեւաւորման հարկը հազարաւոր եւ պատկերումից անցած հազարաւոր տարիների ընթացքում, ասել կուզի՝ ֆիզիկապէս ենթակայ չէ տարածական մեծ տեղաշարժերի ու փոխառման: Ժայռապատկեր - այբուբեն աղբիւրների խնդրում (եւ ընդհանրապէս, հնագիտութեան մէջ) կարեւորագոյնը թուագրման խնդիրն է, քանզի ժայռարուեստի ուսումնասիրութիւնից ստացուած գրեթէ բոլոր արդիւնքները կ'իմաստազրկուեն, եթէ պարզուի, որ դրանց տարիքը, ասենք, մի քանի դար է կամ թէկուզ՝ 2000 տարի: Կը յայտնուեն բազմաթիւ անաքոնիզմներ:

¹⁶⁸ Ի հարկէ, այս ամէնը չպէտք է նման պարզ սխեմայով պատկերացնել, քանզի գրութեան նշուած ձեւերը մեկուսացած, «մաքուր» տեսքով չեն կիրառուել: Անկասկած, առկայ է եղել երկու կամ ավելի ձեւերի համաժամանակեայ գոյութիւն, նոյն տեքստում խառը կիրառում եւ այլն:

ըստեւել կամ զարգացել է միայն քարաշատ, ժայռոտ վայրերում: (Նը-
շեմ, որ խօսքը քարափորազրութիւնների մասին է, ոչ թէ անձաւա-
նկարչութեան: Վերջինս առաւել վաղ ծագում ունի, այդ ժամանակ-
ներում, արդի տուեալներով, խօսքն ու լեզուն այնքան զարգացած լի-
նել չէր կարող, որ պահպանման միջոց՝ գիր պահանջէր):

Վերոյիշեալ ուսումնասիրողների մի մասը համակարծիք են, որ
հաւանաբար, հայոց տառերը ստեղծելիս Մաշտոցն ուղղակիօրէն չի օգ-
տուել որեւէ լեզուի այբուբենից: Բայց արդեօք դա կարող է նշանա-
կել, որ որեւէ այլ կարգի աղբիւր (ոչ-այբբենական համակարգ) հա-
յոց այբուբենի ստեղծման հիմք չի ծառայել: Ինչպէս ասուեց վերը,
աւելի քան մէկ դար առաջ Կ. Ֆառլմանն է նշել, որ Մաշտոցը ո՛չ
թէ գտաւ հայոց նշանները, այլ ժողովրդի ժառանգութիւն հանդիսա-
ցող նշանները մտածեց իբրեւ տառեր գործածել:

Կորիւնն ու Մովսէս Խորենացին վկայում են, որ Մաշտոցը, թող-
նելով աշխարհիկ գործերը, գնում է Վասպուրական նահանգի Գողթն
գաւառը (առաջին քարոզչութիւն, 398-400 թթ.), տրւում մենակեցու-
թեան ու ճշմարիտ հաւատքի բերում տեղի հայերին¹⁶⁹: Այստեղ է,
որ զգալով օտար (ասորերէն, յունարէն) լեզուներով Սուրբ Գիրքն ըն-
թերցելու եւ քարոզելու դժուարութիւնները, յղանում է հայերէն գրեր
ստեղծելու մեծ գաղափարը՝ «հնարել գտանել նշանագիրս Հայոց լե-
զուիս»¹⁷⁰:

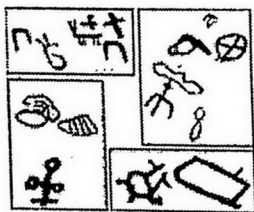
Աւանդութիւնն ասում է, թէ Մեսրոպը Գողթնում քարոզչու-
թիւնների ժամանակ բնակուել է Մարվանիս կամ Մեսրոբավան գիւ-
ղում¹⁷¹ (տեղական զոկերի բարբառով՝ Մըսըրվանիս, այն է՝ Մեսրո-
պավանք): Հնագոյն այս գիւղը (Ե. դար) գտնւում է Փոքր Կովկասի
բարձրագոյն կէտ՝ ՀՀ երկրորդ լեռնագագաթ Կապուտջուղի (3904 մ)
արեւմտեան բարձունքի՝ Նաւասարի (Տապանասար) ստորոտում, Մես-
րոպավան գետակի ափին (այժմ՝ Նախիջեւանի տարածքում):

¹⁶⁹ ԽՈՐ., Գ գիրք, Կ, էջ 340:

¹⁷⁰ Անդ, Գ գիրք, Խէ, էջ 316, ԿՈՐԻՒՆ, նշ. աշխ., Եր., էջ 40:

¹⁷¹ ԼԱՆԱՅԵԱՆ Ե., Նախիջեւանի գաւառ, մասն Ա. Գողթն.- Ազգագրական հանգէս,
գիրք ԺԱ, Թիֆլիս, 1904, էջ 323-325, ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., նշ. աշխ., էջ 174-175,
ԱՐԵՂԵԱՆ Մ., ՀՀԳՊ, էջ 73, Առյմը, ՄՄՀԳՄ, Սովետական գրականութիւն,
1941, թիւ 1, էջ 48, Առյմը, ՄՄՀԺ, 1962, էջ 247, Առյմը, Երկեր, հտ. Գ, էջ 88,
ՂԱՆԱԼԱՆԵԱՆ Ա. Տ., ՄՄՀԺ, 1963, էջ 336, Առյմը, Աւանդապատում, էջ 12
(թիւ 15), էջ 169 (թիւ 438):

Կապուտջուղի միևս բարձունքի՝ Կոռանկոչի (Կոնակոչ) ստորոտին գտնվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անձաւը¹⁷²: Կոռանկոչի անձաւային բնակատեղիների եւ բրոնզէդարեան դամբարանադաշտերի հնագիտական ուսումնասիրութիւնները, Նաւասարի ստորոտում 70-ական թթ. յայտնաբերուած հազարաւոր ժայռապատկերները (նկ. 56) հաւաստում են այս տարածքի, վաղնջական ժամանակներից բնակեցուած լինելը (մ.թ.ա. Գ. հազ.)¹⁷³:

Նկար 48

11.

Յիշենք Ռաֆայել Իշխանեանի համարձակ հարցադրումները. «Արդեօ՞ք Մաշտոցը լեռներում նգնաւոր եղած տարիներին չի տեսել ժայռապատկերներ եւ նրանցում տարբեր նշաններ-նշանագրեր: Եւ յետոյ, երբ հայոց տառեր ունենալու գործում նրան ոչ ոք օգնել չկարողացաւ, արդեօ՞ք հոգեկան տուայտանքի եւ երկունքի պահերին նրա մտքում որեւէ կերպ չեն վերարտադրուել նգնաւոր եղած տարիներին լեռներում տեսած նշանագրերը: Ի հարկէ, ժայռապատկերները կարող էին Մաշտոցին ինչ-որ ձեւով օգնած լինել, սոսկ նշաններ-նշանագրեր գծելու գործում, իսկ գլխաւորը՝ իւրաքանչիւր նշանագրին հնչիւնական առանձին արժէք յատկացնելը եւ դրա համար հայոց լեզուի հնչիւնական համակարգը ստոյգ որոշելը Մաշտոցի աշխատանքի արդիւնքն էին: Ամեն դէպքում էլ, ի հարկէ, հայոց տառերի գիւտն ամբողջութեամբ Մաշտոցի՝ ամենամեծ հայորդու, անգուգական հաննարի ծնունդն էր»¹⁷⁴:

Գրերի գիւտից յետոյ (404 թ.) Մաշտոցը զբաղւում է ուսուցչութեամբ, ստեղծում այբուբեններ վրացիների ու աղուանների համար եւ ապա՝ կրկին (երրորդ քարոզչութիւն, 407-08 թթ.) դնում Գող-

¹⁷² ՂԱՆԱԼԱՆԵԱՆ Ա. Տ., Աւանդապատում, էջ 37 (թիւ 90):

¹⁷³ ԱՅՎԱԶԵԱՆ Ա. Ա., նշ. աշխ., էջ 45-53, АЛИЕВ В. Г., Наскальные изображения Гемигаи.- Краткие сообщения, Москва, 1977, թիւ 148, էջ 50-52, Առյճը, Петроглифы Гемигая.- Памятники материальной культуры Азербайджана, Баку, 1985:

¹⁷⁴ ԻՇԽԱՆԵԱՆ Ռ., նշ. աշխ., էջ 24:

Թըն¹⁷⁵, գուցէ ... նաեւ՝ տեղի ժայռապատկերները նորից տեսնելու նպատակով:

Պատմաշխարհագրական, հնագիտական եւ աւանդապատումա-
յին այս տեղեկութիւնները միասին վերցրած բերում են եզրայանգ-
ման, որ երկար տարիներ ապրելով այստեղ, մինչեւ տառերի գիւտը,
Մաշտոցն, անկասկած, կարող էր տեսած լինել տեղի, խորհրդա-
նշան-գաղափարագրերով շատ հարուստ ժայռապատկերները եւ յե-
տագայում՝ յիշողութեամբ, օգտուած լինէր դրանց ձեւերից՝ տառի
տեսքի ու գծագրութեան առումով: Առնուա՛զն:

Բնականաբար, սա դոյզն իսկ չի նուագեցնում Սուրբ Մաշտո-
ցի՝ իր ազգին այբուբենն, նոր ուսում եւ լուսաւորութիւն պարգե-
ւած մարդու մեծութիւնը: Հակառակը. առաւել ամբողջանում է նրա
կերպարը, որպէս մեծագոյն հայի, իր ազգի մշակոյթի բոլոր փուլերի
հարազատութիւնը, ամբողջականութիւնն ու շարունակականութիւնն
ըմբռնած խոշորագոյն մշակութային ու քաղաքական գործչի:

Մաշտոց...

Այսինքն՝ Ա՛յր մի, որ եկաւ ապացուցելու,

Թէ մի տեղ վերջը դառնում է Սկիզբ:

Այսինքն՝ Ա՛յր մի, որ ապացուցեց,

Թէ հրաշք չկա՛յ,

Այլ կայ լոկ կարի՛ք:

Այսինքն՝ Ա՛յր մի, որ ապացուցեց,

Եւ կոչ է անում ապացուցելու՛,

Որ այնտեղ է լոկ սխրանքն սկսում,

Ուր վերջանում է ամէ՛ն մի հմար...¹⁷⁶

ԿԱՐԷՆ ԹՈՒԱԹԵԱՆ

¹⁷⁵ ԽՈՐ., Գ գիրք, ԽԷ, էջ 317:

¹⁷⁶ ՊԱՐՈՅՐ ՍԵՒԱԿ, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հտ. 4, Երեւան, 1973, էջ 264:

The resemblances between Mashtots's alphabet characters and the rock-carved symbols in Armenia

(summary)

Karen Tokhatian

Institute of History,
National Academy of Sciences,
Republic of Armenia

The study of pre-Mashtots writing symbols and Mesropian letter-forms are of capital importance for Armenology. We have a number of written testimonies proving the existence of writing symbols in Armenia before Mashtots.

This issue has been investigated by many Armenian and foreign orientalists, linguists, and grammatologists.

Numerous examples of pre-Mashtots writings are evident in archaeological artifacts and especially rock-carvings featuring thousands of carved pictographic symbols. The Armenian Highland, a cradle of rock-carvings, has also been the birth place of various writing systems as shown by the map presented by the author.

Koryun and Movses Khorenatsi report that having abandoned worldly pursuits, Mesrop Mashtots retired to the Goghtan Region, in the Vaspurakan Province, where he led a secluded life and converted the local population to Christianity. Here, in fact, is where the site of Mashtots's living cave is located, around which many rock-images were discovered in the 1970s.

The sum of historical, geographical, archaeological and folklore data leads us to conclude that having lived there for many years, Mashtots certainly should have seen the nearby rock-images rich in symbolic ideograms, and has used them while creating the letter-forms of the Armenian alphabet.

This does not diminish Mesrop Mashtots's reputation as the creator of the alphabet, a great illuminator and pioneer of a new culture. His image as one of the greatest figures of Armenian history is characterized as a cultural and political giant who epitomized the integrity and continuity of the development of his national culture.